

kcsepdf.co.ke

MWONGOZO WA KUFUNZIA

KIDATO CHA 1-4

Compiled by: Teacher Fredrick Chepkong'a

SARUFI: Matumizi ya Lugha

Sarufi ni sheria, kanuni au taratibu zinazopaswa kufuatwa katika lugha fulani. Kila lugha huwa na kanuni zake. Katika sarufi tutazingatia sauti (utamkaji), aina ya maneno, upatanisho wa maneno kisarufi, muundo wa sentensi za Kiswahili na kadhalika.

Ufuatao ni mukhtasari wa baadhi ya yale tuliyokuandalia katika matumizi ya lugha. Fungua kila ukrasa ili kusoma mada kwa kina.

Vipashio vya Lugha

Vipashio vya lugha ni viungo mbalimbali vinavyowekwa pamoja katika mpangilio fulani kisarufi, kuunda lugha:

- Sauti
- Mofimu
- Neno
- Sentensi

Sauti za Kiswahili

a, b, ch, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, w, y, z

Kuna aina mbili za Sauti katika lugha ya Kiswahili:

1. Irabu
2. Konsonanti

Irabu (Vokali)

a, e, i, o, u

Irabu zinapotamkwa, hewa haizuiliwi katika ala za matamshi.

Jedwali lifuatalo litakuonyesha jinsi ya kubainisha vokali kulingana na sehemu ya ulimi inayoachilia hewa, na jinsi midomo inavyobadilika

Irabu	Sehemu ya Ulimi	Midomo
e,i	Mbele	Midomo imetandazwa
a	Katikati; ulimi huinuka na kutandaza	Midomo imetandazwa
o,u	Nyuma	Midomo imevirigwa

Konsonanti

b, ch, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, y, z

Konsontanti zinapotamkwa, hewa huzuiliwa katika ala za matamshi (ulimi na midomo). Kuna aina mbili kuu za sauti za konsonanti:

1. **Sauti Ghuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **hutikisa** nyuzi za sauti
2. **Sauti Sighuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **haitikisi** nyuzi za sauti

Jedwali lifuatalo litakuonyesha aina za konsonanti kulingana na mahali zinapotamkiwa na sauti (ghuna au sighuna)

	Midomo	Midomo + Meno	Meno + Ulimi	Ufizi	Kaakaa + ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa Laini	Koo	Aina ya Sauti
Vipasuo	p d			t d		j	k g		sighuna ghuna
Vikwamizo / Vikwaruzo		f v	th dh	s z		sh	kh gh	h	sighuna ghuna
Kipasuo - kwamizo					ch				sighuna
Nazali / Ving'ong'o	m			n		ny	ng'		ghuna
Kitambaza				l					ghuna
Kimadende				r					ghuna
Viyeyusho / Nusu Irabu						y	w		ghuna

Vipasuo (p,b,k,g,t,d)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za kutamkia ili kufungilia hewa na kisha kuiachilia ghafla

- Vipasuo sighuna (p, k, t) - hutamkwa bila kutikisa nyuzi za sauti

- Vipasuo ghuna (b, g, d) - hutamkwa kwa kutikisa nyuzi za sauti

/p/ na /b/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo katika meno:

- /p/ - papa, pepea, pipi, popo, pua
- /b/ - baba, bebea, bibi, bobo, bubu

/t/ na /d/ hutamkwa kwa kukutanisha ufizi na ncha ya ulimi

- /t/ - taa, tetea, titi, toto, tua
- /d/ dada, doa, dua

/k/ na /g/ hutamkwa kwa kukutanisha nyuma ya ulimi na kaakaa laini

- /k/ - kaka, koko, kuku
- /g/ - gae, gege, gogo, gugu

Vikwamizo (d f,v,dh,th, s,z,sh,h,gh)

Pia huitwa **Vikwaruzo** Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kisha kuachilia hewa kupitia katika mwanya mwembamba

- Vikwamizo sighuna (f,th,s,kh,h,sh) - hewa haitikisi nyuzi za sauti
- Vikwamizo ghuna (v, dh,z,gh) - hewa hutikisa nyuzi za sauti

/f/ na /v/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa chini na wa juu na kuachilia hewa kidogo kupita

- /f/ - faa, fee, fua
- /v/ - vaa, vua

/s/ na /z/ hutamkwa kwa kukutanisha sehemu ya katи ya ulimi na kaakaa gumu

- /s/ - sasa, sisi
- /z/ - zaa, zeze, zizi, zuzu

/dh/ na /th/ hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na meno ya juu

- /dh/ - dharau, dhani
- /th/ - thubutu

/gh/ na /kh/ hutamkwa kwa kukutanisha kaakaa laini na kilimi

- /dh/ - dharau, dhani
- /th/ - thubutu

/h/ hutamkwa kwa kukutanisha kilimi na koo na kuachilia hewa kwa nguvu

- /h/ - haha, hii, huu

Kipasuo-kwamizo: (ch)

Pia huitwa kituo-kwamizo - Hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, na kuachilia hewa

- /ch/ - chacha, chechea, choo

Ving'ong'o / Nazali (m,n,ng',ny)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kuzuia hewa kupitia kinywani; hewa hupitia puanī.

/m/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa juu na wa chini, ili kuzuia pumzi kupita kinywani

- /m/ - mama, umeme, mimi,

/n/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, ili hewa ipitie puanī

- /n/ - nana, nene, nini, nono, nunua

/ny/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa gumu

- /ny/ - nyanya, nyenyea, nyinyi, nyoa, nyunyu

/ng'/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa laini

- /ng'/ - ng'ang'a, ng'oa

Kitambaza (l)

Hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na ufizi huku hewa ikipitia kwenye pande za ulimi bila kukwaruza ufizi

- /l/ - lala, lea, lilia, lo! lulu

Kimadende (r)

Hutamkwa kwa kupigapiga na kukwaruza ufizi haraka haraka kwa ncha ya ulimi.

- /r/ - rai, rarua,

Viyeyusho (y,w)

Pia huitwa **nusu-irabu**. Hutamkwa kwa utaratibu kwa kuleta ala za matamshi karibu sana lakini kuachilia hewa bila kuikwaruza.

/w/ hutamkwa midomo ikiwa wazi

- /w/ - wawa, wewe,

/y/ hutamkiwa kwenye kaakaa gumu

- /y/ - yaya, yeye,

Ala za Kutamkia

Hizi ni sehemu za mwili zinazotumika wakati wa kutamkia maneno:

Meno, Ulimi, Midomo, Pua, Chemba cha Pua, Ufizi, Kaakaa gumu, Kaakaa laini, Kimio , Chemba cha Kinywa, Ncha ya ulimi, Bapa la ulimi, Shina la Ulimi, Koromeo, Kidakatonge, Kongomeo, Nyuzi za Sauti, Koo, Njia ya Chakula

Sentensi za Kiswahili

Sentensi ni kundi la neno moja au maneno zaidi yenye kiima na kiarifa na inayofuata kanuni za sarufi.

Aina za Sentensi

1. Sentensi Sahili

Hizi ni sentensi zenye kishazi kimoja na huwakilisha wazo moja tu.

a) Sentensi sahili kutookana na kikundi tenzi pekee:

- Ninasoma => KT(T)
- Hajakuandikia barua => KT(T + N)
- Tulimwona nyoka mkubwa => KT(T + N + V)
- Alikimbia haraka sana => KT(T + E + E)

b) Kikundi Nomino + Kikundi Tenzi

- Sakina anaimba. => KN(N) + KT(T)
- Latifa na Kanita wamejipamba vizuri. => KN(N + U + N) + KT(T + E)
- Jua kali liliwaka mchana kutwa. => KN(N + V) + KT(T + E + E)
- Runinga ya Bwana Kazito imeharibika tena. => KN (N + V + N + N) + KT (T + E)

2. Sentensi Ambatano.

Sentensi ambatano ni sentensi zenyenye zaidi ya kishazi huru kimoja na huwakilisha mawazo mawili au zaidi. Aghalabu sentensi hizi hutumia viunganishi(U) au alama za uakifishaji kama vile kituo(,) na nukta-nusu (;) ili kubainisha wazo moja toka nyingine.

a) Kuunganisha Sentensi Mbili:

- Chesi alisoma kwa bidii. Chesi alianguka mtihani.
=> Ingawa alisoma kwa bidii, Chesi alianguka mtihani.
- Dadangu amerudi nyumbani. Dadangu amelala.
=> Dadangu amefika nyumbani na kulala.

Mifano mingine:

- Tulifika, tukaona, tukapiga na tukatawala.
- Leo inaonekana Karimi amejipamba akapambika.

3. Sentensi Changamano

Hizi ni sentensi zinazoundwa kwa kuunganisha kishazi huru pamoja na kishazi tegemezi au sentensi mbili kwa kutumia o-rejeshi ili kuleta zaidi ya wazo moja.

- Juma amenilitelea kitabu. Nilikuwa nimetafuta kitabu hicho kwa muda mrefu.
=> Juma ameniletea kitabu mbacho nilikuwa nimekitafuta kwa muda mrefu.
- Yeye ni mwizi. Alipigwa jana jioni.
=> Yeye ndiye mwizi aliypigwa jana jioni.

Mifano Zaidi:

- Nimemuona yule ninayemtafuta na neema zake.
- Ndoto zinazotisha ni za kishetani.

Tanbihi: Ili kutofautisha sentensi ambatano na changamano kwa urahisi, sentensi changamano hutumia o-rejeshi (k.m ambacho, ambaye, niliye- , nililo- n.k)

Muundo wa Sentensi

Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

Sentensi huwa imeundwa na maneno mbalimbali. Vijenzi hivi vya sentensi ni Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

Kikundi Tenzi(KT) na Kikundi Nomino(KN)

Hizi ndizo sehemu mbili kuu katika sentensi. Kila kundi kikundi kinaweza kuwa na maneno mbalimbali. Tutayachangua haya zaidi katika uchanganuzi wa sentensi.

Kikundi Nomino (Kiima): KN

Ni sehemu wa sentensi yenye nomino. Pia kikundi nomino kinaweza kushirikisha kikundi kivumishi au kishazi tegemezi. k.m:

- Safari zawa salama bila misukosuko.
- Wanafunzi waliokuwa wametoroka shulen, wamekamatwa na kuadhibiwa.
- Matunda matamu huvutia sana.

Kikundi Tenzi (Kiarifa): KT

Ni sehemu ya sentensi yenye kitenzi. Licha ya kitenzi, kikundi tenzi kinaweza kushirikisha kikundi kielezi au kikundi kivumishi. Aidha, kikundi tenzi kinaweza kuwa na kikundi nomino kama shamirisho kipozi au kitondo.

k.m:

- Mvua inarutubisha vitu vyote.
- Dunia huzunguka juu.
- Madawati yaliyokuwa yamechafuliwa yamesafishwa.

Shamirisho

Shamirisho ni mtendwa au mtendewa katika sentensi. Ni sehemu ya sentensi inayowakilisha kitu kilichofanyiwa kitu. Kuna aina tatu za shamirisho.

Shamirisho Kipozi - (direct object)

Ni sehemu inayowakilisha nomino inayopokea kitendo hicho moja kwa moja. **Mtendwa**

- Nyanya aliwasalimia wajukuu wake.
- Bustani la Kuzimu linawatisha water wengi.
- Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho Kitondo - (indirect object)

Huwakilisha ambayo kitendo kinafanywa kwa ajili yake au kwa niaba yake. **Mtendewa**

- Mama aliwapikia watoto ugali tamu.
- Bibi anawasimulia wasichana wadogo hadithi za kikale.
- Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho ala kitumizi

Hurejelea ala au kifaa kinachotumika kutekeleza kitendo hicho

- Wetu wengine huvuna mahindi kwa panga.
- Mchungaji Thabitii alikufa kwa maji.
- Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Chagizo

Hutuelezea zaidi kuhusu kiima, kiarifa au shamirisho. Aghalabu chagizo huwa kielezi au kivumishi.

- Mama M alimvalisha bintiye mavazi ya kupendeza.
- Mumbe ni msichana hodari sana.
- Kinyonga hupendelea kutembea polepole.
- Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Uchanganuzi wa Sentensi

UCHANGANUZI WA SENTENSI

Kitengo Lugha

NAVIGATION

Next Virai na Vishazi

Prev Muundo wa Sentensi

Kuchanganua sentensi ni kugawa sentensi kulingana na makundi ya maneno na aina ya maneno.

Kuna njia tatu za kuchanganua sentensi:

1. matawi
2. jedwali
3. mishale

Mifano

Kuchanganua Sentensi Sahili

1. Nimefika.

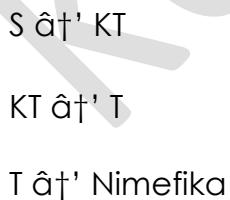
1. Matawi

2. Jedwali

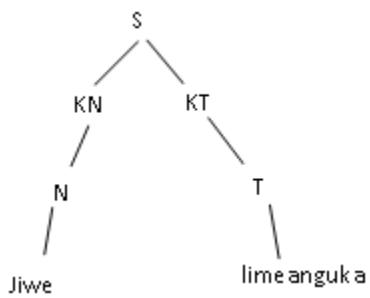

3. Mishale

2. Jiwe Limeanguka.

1. Matawi

2. Jedwali

S			
KN	KT		
N	T		
Jiwe	lime	anguka	a

3. Mishale

$S \rightarrow KN + KT$

$KN \rightarrow N$

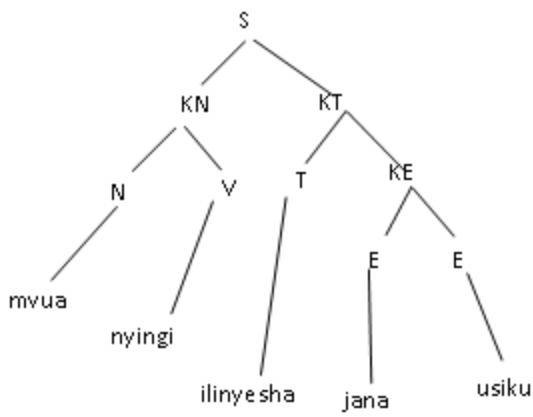
$N \rightarrow Jiwe$

$KT \rightarrow T$

$T \rightarrow lime\,anguka$

3. Mvua nyngi ilinyesha jana usiku.

1. Matawi

2. Jedwali

S			
KN		KT	
N	V	T	KE
		T	E E

Mvua nyingi ilinyesha jana usiku

3. Mishale

S $\hat{+}$ KN + KT

KN $\hat{+}$ N + V

N $\hat{+}$ Mvua

V $\hat{+}$ nyingi

KT $\hat{+}$ T + KE

T $\hat{+}$ ilinyesha

KE $\hat{+}$ E1 + E2

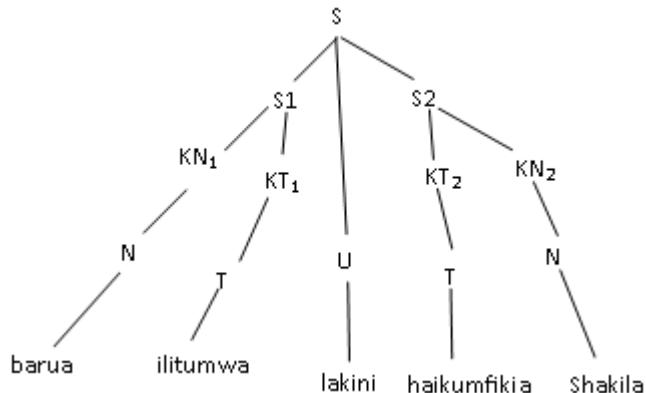
E1 $\hat{+}$ jana

E2 $\hat{+}$ usiku

Kuchanganua Sentensi Ambatano

1. Barua ilitumwa lakini haikumfikia Shakila.

1. Matawi

2. Jedwali

S				
S1	U	S2		
KN1	KT1	U	KT2	KN2
N1	T1	U	T2	N2

Barua ilitumwa lakini haikumfikia Shakila

3. Mishale

S $\hat{+}$ S1 + U + S2

S1 $\hat{+}$ KN1 + KT1

KN1 $\hat{+}$ N1

N1 $\hat{+}$ Barua

KT1 $\hat{+}$ T1

T1 $\hat{+}$ ilitumwa

U â†' lakini

S2 â†' KT2 + KN2

KT2 â†' T2

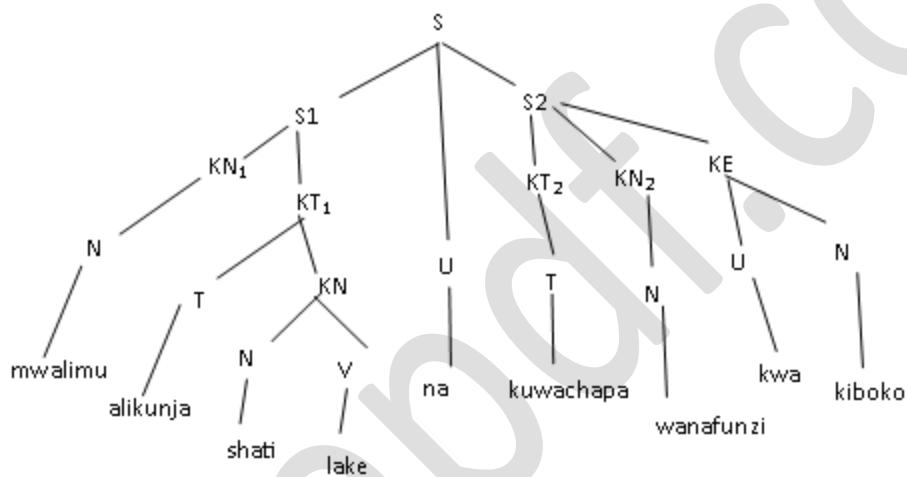
T2 â†' haikumfikia

KN2 â†' N2

N2 â†' Shakila

2. *Mwalimu alikunja shati lake na kuwachapa wanafunzi kwa kiboko.*

1. Matawi

2. Jedwali

S					
S1		U	S2		
KN	KT	U	KT	KN	
N	T	N	V	U	KE
N	T	N	V	U	N

mwalimu alikunja shati lake na kuwachapa wanafunzi kwa kiboko

3. Mishale

S â†' S1 + U + S2

S1 â†' KN1 + KT1

KN1 â†' N

N â†' mwalimu

KT1 â†' T + KN2

T â†' alikunja

KN2 â†' N + V

N â†' shati

V â†' lake

U â†' na

S2 â†' KT2 + KN3 + KE

KT2 â†' T

T â†' kuwachapa

KN3 â†' N

N â†' wanafunzi

KE â†' U + N

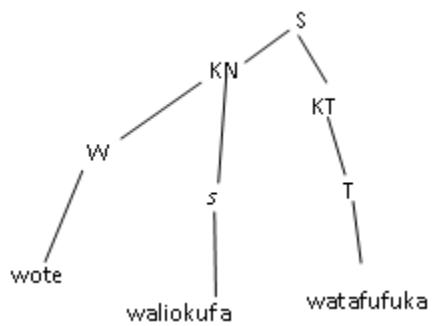
U â†' kwa

N â†' kiboko

Kuchanganua Sentensi Changamano

1. Wote waliokufa watafufuka

1. Matawi

2. Jedwali

S
 KN KT
 W s T

Wote waliokufa watafufuka

3. Mishale

S $\hat{+}$ KN + KT

KN $\hat{+}$ N + s

W $\hat{+}$ wote

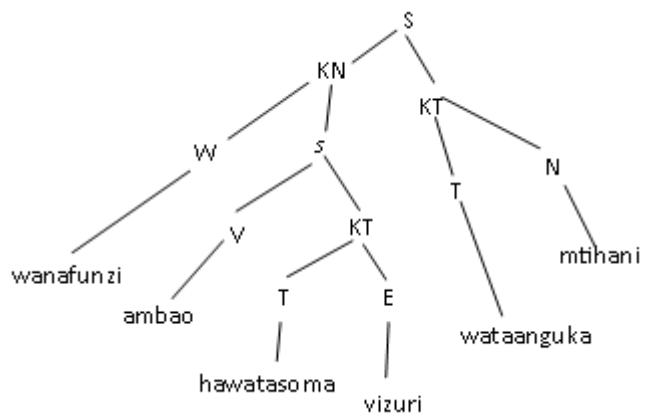
s $\hat{+}$ waliokufa

KT $\hat{+}$ T

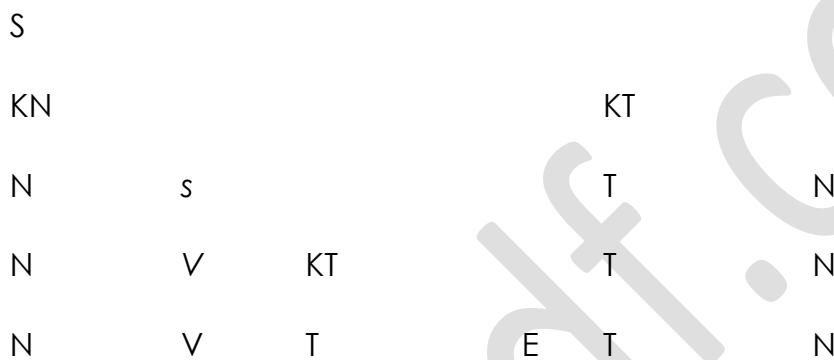
T $\hat{+}$ watafufuka

2. Wanafunzi ambao hawatasoma vizuri wataanguka mtihani

1. Matawi

2. Jedwali

Wanafunzi ambao hawatasoma vizuri wataanguka mtihani

3. Mishale

S $\hat{+}$ KN + KT

KN $\hat{+}$ N + s

N $\hat{+}$ wanafunzi

s $\hat{+}$ V + T + E

V $\hat{+}$ ambaao

E $\hat{+}$ hawatasoma

KT $\hat{+}$ T + N

T $\hat{+}$ wataanguka

Alama za Uakifishaji

Kunazo alama kadhaa zinazotumika kuakifisha maneno na sentensi za Kiswahili.

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)	
1. Kuonyesha mwisho wa sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Huu ndio mwisho wa sentensi hii. 2. Kioo kimevunjika.
2. Katika kufupisha maneno	<ol style="list-style-type: none"> 1. U.N.O, K.B.C, Y.C.S 2. Dkt. Maktaba, Bw. Msumari
3. Kuonyesha Saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi. 2. Hivi sasa ni saa 10.20.
4. Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyio nzima	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5 2. Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27
5. Kuonyesha senti katika pesa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bei yake ni shilingi 12.50. 2. Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00
Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (.)	
1. Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nimenunua simu, saa, redio na viatu. 2. Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.
2. Kugawanya mawazo katika sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake. 2. Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka 3. Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.
3. Kutoa maelezo zaidi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike. 2. Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.

4.	Katika tarakimu, kugawa elfu.	<p>1. Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali. 2. Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.</p>
Alama ya Kinukuu (' na ")		
1.	Kunukuu usemi halisi	<p>1. "Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii." 2. Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"</p>
2.	Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	<p>1. Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu". 2. Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".</p>
3.	Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	<p>1. Huyu ndiye mchezaji "number one" 2. Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..</p>
4.	Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	<p>1. Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba. 2. Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake. 3. Moto ulioteketeza shule hiyo ultokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.</p>
5.	Kuonyesha herufi iliyooachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	<p>1. 'takufuata popote wendapo, 2. 'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo</p>
6.	Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	<p>1. Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini? 2. King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.</p>
Alama ya Kiulizi (?)		
1.	Kuulizia swali	<p>1. Je, utamtembelea lini? 2. Ariana anaishi wapi?</p>

	2. Kuonyesha pengo liloachwa wazi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhalil? ni mtoto wa mbuzi. 2. __?__ mpokee mke wako, __?__, siku ya leo umepata jiko.
--	-----------------------------------	--

Alama ya Hisi (!)

1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	<ol style="list-style-type: none"> 1. Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni. 2. Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	<ol style="list-style-type: none"> 1. Amejikwaa sasa ameanguka pu! 2. Moyo ulidunda ndu! ndu!

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

1.	Kutanguliza orodha	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa. 2. Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.
3.	Kuonyesha saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wimbo huo unachukua dakika 4:45. 2. Aliingia saa 5:15
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	<ol style="list-style-type: none"> 1. Padre alisoma Luka 2:1-6 2. Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...
5.	Kuonyesha maneno ya mse maji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako? 2. Kadogo: (akitetemeka) Tafadhalii naomba unisamehe.
6.	Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	<ol style="list-style-type: none"> 1. KUH: Ombi Lako la Kujuzulu.

		2. RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia
7.	Katika kumbukumbu za mukutano	<ol style="list-style-type: none"> 1. KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia. 2. Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mukutano uliotangulia.

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (-)

1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko. 2. Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1.	Kuunganisha maneno mawili	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mbwa-koko aliuma mwana-haramu. 2. Nawatuma kama wana-kondoo mionganini mwa mbwa-mwitu.
2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30 2. Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	<ol style="list-style-type: none"> 1. $9 - 7 = 2$ 2. $4 - 5 = -1$
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-peleka ukamwone mamangu. 2. Kuna migumo kumi na mitatu katika Bustani la Kuzimu.
5.	Kuonyesha tarehe	<ol style="list-style-type: none"> 1. Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.

		2. Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006
Alama ya Kistari Kirefu (-)		
1. Kutoa maelezo zaidi		<ol style="list-style-type: none"> Nilipokutana na Zakido â€' ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita â€' nilimsalimia lakini hakunitambua. Hatimaye nimeshinda â€' baada ya kujaribu kwa masaa matatu.
2. Kuorodhesha hoja au vitu		<ol style="list-style-type: none"> Umuhumu wa fasihi simulizi: â€' kuburudisha â€' kuelimisha â€' kuunganisha jamii
Alama ya Mabano au Parandesi ()		
1. Kutoa maelezo zaidi		<ol style="list-style-type: none"> Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya. Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.
2. Kutoa neno jingine lenye maana sawa		<ol style="list-style-type: none"> Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha. Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.
Alama ya Kinyota (*)		
1. Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrama(foot note)		<ol style="list-style-type: none"> Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele. <hr/> <p>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</p>
2. Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.		<ol style="list-style-type: none"> Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku. Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.

Alama ya Mlazo (/)

1.	Kuonyesha 'au'	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu. 2. Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyza/Tanzania.
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi. 2. Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	<ol style="list-style-type: none"> 1. $5/7$ ya siku za juma ni siku za kazi. 2. $12 / 6 = 2$
4.	Katika tarehe	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012 2. Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12

Alama ya HERUFI KUBWA

1.	Kuanzisha sentensi'	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fisi hula mizoga. 2. Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bi Rangile anatoka Vikwazoni. 2. Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.
3.	Kuonyesha Kichwa au Mada	<ol style="list-style-type: none"> 1. ALAMA ZA UAKIFISHAJI 2. UFAHAMU 3. Njia Tano za Kuua Mbu
4.	Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	<ol style="list-style-type: none"> 1. UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini. 2. TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)

1.	Kuonyesha mwisho wa sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Huu ndio mwisho wa sentensi hii. 2. Kioo kimevunjika.
2.	Katika kufupisha maneno	<ol style="list-style-type: none"> 1. U.N.O, K.B.C, Y.C.S

		2. Dkt. Maktaba, Bw. Msumari
3.	Kuonyesha Saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi. 2. Hivi sasa ni saa 10.20.
4.	Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyio nzima	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5 2. Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27
5.	Kuonyesha senti katika pesa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bei yake ni shilingi 12.50. 2. Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00

Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (.)

1.	Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nimenunua simu, saa, redio na viatu. 2. Kina mama waliiimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.
2.	Kugawanya mawazo katika sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwashaa sigara yake. 2. Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka 3. Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.
3.	Kutoa maelezo zaidi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike. 2. Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.
4.	Katika tarakimu, kugawa elfu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali. 2. Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.

Alama ya Kinukuu (' na ")

1.	Kunukuu usemi halisi	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawewe, "lazima utie bidii." 2. Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"
2.	Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	<ol style="list-style-type: none"> 1. Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu". 2. Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".

3.	Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	1. Huyu ndiye mchezaji "number one" 2. Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..
4.	Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	1. Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba. 2. Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake. 3. Moto ulioteketeza shule hiyo ultokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.
5.	Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. 'takufuata popote wendapo, 2. 'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo
6.	Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini? 2. King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.
Alama ya Kiulizi (?)		
1.	Kuulizia swali	1. Je, utamtembelea lini? 2. Ariana anaishi wapi?
2.	Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali _____?____ ni mtoto wa mbuzi. 2. _____?____ mpokee mke wako, _____?____, siku ya leo umepata jiko.
Alama ya Hisi (!)		
1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni. 2. Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	1. Amejikwaa sasa ameanguka pu! 2. Moyo ulidunda ndu! ndu!

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

1.	Kutanguliza orodha	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa. 2. Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.
3.	Kuonyesha saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wimbo huo unachukua dakika 4:45. 2. Aliingia saa 5:15
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	<ol style="list-style-type: none"> 1. Padre alisoma Luka 2:1-6 2. Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...
5.	Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako? 2. Kadogo: (akitetemeka) Tafadhalii naomba unisamehe.
6.	Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mukutano	<ol style="list-style-type: none"> 1. KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu. 2. RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia
7.	Katika kumbukumbu za mukutano	<ol style="list-style-type: none"> 1. KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia. 2. Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mukutano uliotangulia.

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (:)

1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma,
----	--	--

		Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko. 2. Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1.	Kuunganisha maneno mawili	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mbwa-koko aliuma mwana-haramu. 2. Nawatuma kama wana-kondoo mionganoni mwa mbwa-mwitu.
2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30 2. Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	<ol style="list-style-type: none"> 1. $9 - 7 = 2$ 2. $4 - 5 = -1$
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-peleka ukamwone mamangu. 2. Kuna migumo kumi na mitatu katika Bustani la Kuzimu.
5.	Kuonyesha tarehe	<ol style="list-style-type: none"> 1. Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998. 2. Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006

Alama ya Kistari Kirefu (-)

1.	Kutoa maelezo zaidi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nilipokutana na Zakido â€' ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita â€' nilimsalimia lakini hakunitambua. 2. Hatimaye nimeshinda â€' baada ya kujaribu kwa masaa matatu.
2.	Kuorodhesha hoja au vitu	<ol style="list-style-type: none"> 1. Umuhumu wa fasihi simulizi: â€' kuburudisha â€' kuelimisha â€' kuunganisha jamii

Alama ya Mabano au Parandesi ()

1.	Kutoa maelezo zaidi	<ol style="list-style-type: none"> Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya. Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.
2.	Kutoa neno jingine lenye maana sawa	<ol style="list-style-type: none"> Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha. Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.

Alama ya Kinyota (*)

1.	Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrama(foot note)	<ol style="list-style-type: none"> Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele. <p>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</p>
2.	Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	<ol style="list-style-type: none"> Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku. Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.

Alama ya Mlazo (/)

1.	Kuonyesha 'au'	<ol style="list-style-type: none"> Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu. Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Keny/Tanzania.
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	<ol style="list-style-type: none"> Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi. Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	<ol style="list-style-type: none"> $5/7$ ya siku za juma ni siku za kazi. $12 / 6 = 2$

4.	Katika tarehe	1. Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012 2. Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12
----	---------------	--

Alama ya HERUFI KUBWA

1.	Kuanzisha sentensi'	1. Fisi hula mizoga. 2. Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	1. Bi Rangile anatoka Vikwazoni. 2. Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.
3.	Kuonyesha Kichwa au Mada	1. ALAMA ZA UAKIFISHAJI 2. UFAHAMU 3. Nja Tano za Kuua Mbu
4.	Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini. 2. TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)

1.	Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. Huu ndio mwisho wa sentensi hii. 2. Kioo kimevunjika.
2.	Katika kufupisha maneno	1. U.N.O, K.B.C, Y.C.S 2. Dkt. Maktaba, Bw. Msumari
3.	Kuonyesha Saa	1. Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi. 2. Hivi sasa ni saa 10.20.
4.	Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	1. Ukiwawa tatu mara mbili, utapata 1.5 2. Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27
5.	Kuonyesha senti katika pesa	1. Bei yake ni shilingi 12.50. 2. Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00

Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)

1.	Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	1. Nimenunua simu, saa, redio na viatu.
----	---------------------------------	---

		2. Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.
2.	Kugawanya mawazo katika sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake. Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.
3.	Kutoa maelezo zaidi.	<ol style="list-style-type: none"> Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike. Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.
4.	Katika tarakimu, kugawa elfu.	<ol style="list-style-type: none"> Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali. Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.
Alama ya Kinukuu (' na ")		
1.	Kunukuu usemi halisi	<ol style="list-style-type: none"> "Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawewe, "lazima utie bidii." Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"
2.	Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	<ol style="list-style-type: none"> Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu". Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".
3.	Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	<ol style="list-style-type: none"> Huyu ndiye mchezaji "number one" Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..
4.	Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	<ol style="list-style-type: none"> Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba. Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake. Moto ulioteketeza shule hiyo ultokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.

5.	Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. 'takufuata popote wendapo, 2. 'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo
6.	Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini? 2. King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.

Alama ya Kiulizi (?)

1.	Kuulizia swalii	1. Je, utamtembelea lini? 2. Ariana anaishi wapi?
2.	Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhalii? ___?___ ni mtoto wa mbuzi. 2. ___?___ mpokee mke wako, ___?___, siku ya leo umepata jiko.

Alama ya Hisi (!)

1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni. 2. Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	1. Amejikwaa sasa ameanguka pu! 2. Moyo ulidunda ndu! ndu!

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

1.	Kutanguliza orodha	1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa. 2. Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.

3.	Kuonyesha saa	1. Wimbo huo unachukua dakika 4:45. 2. Aliingia saa 5:15
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. Padre alisoma Luka 2:1-6 2. Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...
5.	Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako? 2. Kadogo: (akitetemeka) Tafadhalii naomba unisamehe.
6.	Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mukutano	1. KUH: Ombi Lako la Kujuzulu. 2. RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia
7.	Katika kumbukumbu za mukutano	1. KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia. 2. Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mukutano uliotangulia.

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)

1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana. 2. Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	1. Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko. 2. Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1.	Kuunganisha maneno mawili	1. Mbwa-koko aliuma mwana-haramu. 2. Nawatuma kama wana-kondoo mionganini mwa mbwa-mwitu.
----	---------------------------	--

2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	1. Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30 2. Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	1. $9 - 7 = 2$ 2. $4 - 5 = -1$
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	1. Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-peleka ukamwone mamangu. 2. Kuna migumo kumi na mitatu katika Bustani la Kuzimu.
5.	Kuonyesha tarehe	1. Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998. 2. Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006

Alama ya Kistari Kirefu (-)

1.	Kutoa maelezo zaidi	1. Nilipokutana na Zakido â€' ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita â€' nilimsalimia lakini hakunitambua. 2. Hatimaye nimeshinda â€' baada ya kujaribu kwa masaa matatu.
2.	Kuorodhesha hoja au vitu	1. Umuhumu wa fasihi simulizi: â€' kuburudisha â€' kuelimisha â€' kuunganisha jamii

Alama ya Mabano au Parandesi ()

1.	Kutoa maelezo zaidi	1. Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya. 2. Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.
2.	Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha. 2. Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijiini usiku wa manane.

Alama ya Kinyota (*)

1.	Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	<p>1. Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.</p> <hr/> <p>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</p>
2.	Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	<p>1. Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.</p> <p>2. Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.</p>

Alama ya Mlazo (/)

1.	Kuonyesha 'au'	<p>1. Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.</p> <p>2. Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Keny/Tanzania.</p>
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	<p>1. Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.</p> <p>2. Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.</p>
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	<p>1. $5/7$ ya siku za juma ni siku za kazi.</p> <p>2. $12 / 6 = 2$</p>
4.	Katika tarehe	<p>1. Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012</p> <p>2. Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12</p>

Alama ya HERUFI KUBWA

1.	Kuanzisha sentensi'	<p>1. Fisi hula mizoga.</p> <p>2. Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.</p>
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	<p>1. Bi Rangile anatoka Vikwazoni.</p> <p>2. Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.</p>

	3. Kuonyesha Kichwa au Mada	1. ALAMA ZA UAKIFISHAJI 2. UFAHAMU 3. Njia Tano za Kuua Mbu
	4. Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini. 2. TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

NGE na NGALI

Nge na Ngali hutumika kuonyesha uwezekano au majuto. Kitendo fulani **hakikutokea** kwa sababu ya kitendo au hali nyine ambayo haikutimilika. Kwa kifupi, kuna vitendo au hali mbili zinazotegemena; kwa hivyo hali ya kwanza ikitokea kuna **uwezekano** wa kitendo cha pili kufanyika.

Ni hatia ya kisarufi kuchanganya NGA na NGALI katika sentensi moja. Ikiwa kipande cha kwanza kimetumia NGE, tumia NGE katika kipande cha pili n.k

a) NGE

Nge hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **lakini kuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho na jambo hilo litokee.

k.m

1. Ningekuwa na pesa ningenunua simu => Sina pesa wala sikununua simu, lakini nikipata pesa saa hii, ninaweza kununua simu
2. Ningejua nyumbani mwake ningemtembelea => Sijui nyumbani kwao wala sijamtembelea, lakini nikijua nitamtembelea.

b) NGALI (au NGELI)

Ngali hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **wala hakuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho. Hutumika hasa kuonyesha majuto.

k.m

1. Ningalifika mapema ningalimpata kabla aondoke => Sikufika mapema, hivyo basi sikumpata, wala siwezi kumpata kwa sababu nishachelewa naye ashaondoka
2. Ungalimsikiza mwalimu, ungalipita mtihani => Hukumsikiza mwalimu na hivyo basi hukupita mtihani, wala hakuna uwezekano wa kumsikiza wala kupita mtihani.

Kukanusha NGE na NGALI

Tunapokanusha NGE na NGALI, tunamaanisha kwamba kitendo cha pili **kilifanyika** tu kwa sababu kitendo cha kwanza kilikuwa kimefanyika. Kama jambo la kwanza halikundeka, jambo la pili halingetokea.

Tunakanusha kwa kuongeza kiungo 'SI' =>
{NGE => SINGE,
NGALI => SINGALI}

Mifano ya Ukanushaji

	SENTENSI	KUKANUSHA
1.	Runinga <u>ingeanguka</u> , <u>ingeharibika</u> .	Runinga <u>isingeanguka</u> <u>isingeharibika</u> .
3.	Ungejua nini nichokiwaza, labda <u>inge</u> kuwa rahisi kukupata.	Usingejua nini nichokiwaza, labda <u>isinge</u> kuwa rahisi kukupata.
1.	Changarawe <u>ingalikuwa</u> chakula, tungalishiba milele	Changarawe <u>isingalilikuwa</u> chakula, <u>tusingalilishiba</u> milele
1.	Laiti <u>ningalijua</u> , <u>ningaliokoka</u> nilipokuwa na wakati	Laiti <u>nisingalilijua</u> , <u>nisingaliokoka</u> nilipokuwa na wakati

Maana: => kitendo kilifanyika kwa sababu kingine kilifanyika

1. Nisingekuwa na pesa niingenunua simu => *Nilinunua simu tu kwa sababu nilikuwa na pesa; kuwa na pesa ndiko kulikoniwezesha kununua pesa.*
2. Mvua isingalinyesha, tusingalivuna. => *Tulivuna kwa sababu mvua ilinyesha; kunyesthesia kwa mvua ndiko kulitufanya tuvune.*

Mofimu

Mofimu ni sehemu ndogo zaidi ya neno inayowakilisha maana ya neno hilo. Mofimu inaweza kuwa silabi moja au zaidi.

Kuna aina mbili za mofimu:

1. Mofimu huru

2. Mofimu Tegemezi

1. Mofimu huru

Mofimu huru ni silabi moja au zaidi yenye maana kamili ya neno na inaweza kujisimamia yenyewe bila msaada wa viambishi au silabi nyingine. Aghalabu mofimu huru huwa nomino, vivumishi au vielezi visivyo chukua viambishi nya ngeli.

Kwa mfano:*daktari, ndoa, nyumba, Miranda*

2. Mofimu Tegemezi

Mofimu tegemezi ni mofimu ambazo huhitaji viambishi au mofimu nyingine tegemezi ili kuleta maana iliyokusudiwa. Mofimu hizi hujumuisha hasa mzizi wa neno (au shina la kitenzi), vivumishi, nomino au vielezi ambavyo vinahitaji viambishi viwakiliishi nya ngeli ili kutoa maana iliyokusudiwa.

Shina la kitenzi au **mzizi wa neno** au kiini cha kitendo ni sehemu ndogo zaidi inayosimamia kitenzi chenyewe bila mnyambuliko, nyakati au viambishi vinginevvo. Viambishi ni mofimu tegemezi ya silabi moja inayowakilisha dhana fulani kama vile hali, ngeli, nafsi, wakati na kadhalika.

k.m:

mtangazaji => m-tangaz-a-ji

m => mofimu ya ngeli ya M-WA kwa umoja

tangaz => mzizi wa neno, kiini cha kitendo cha kutangaza

a => kiishio cha kitenzi

ji => inaonyesha kazi au mazoea

wametusumbua => wa-me-tu-sumbu-a

wa => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi

me => kiambishi cha wakati timilifi

tu => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza wingi - kitendewa/mtendwa

sumbu => shina la kitendo cha kusumbua

a => kiishio

wakulima => wa-ku-lim-a

wa => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA wingi

ku => kiambishi cha KU ya kitenzi jina

lim => mzizi wa kitendo cha kulima

a => kiishio

Mnyambuliko wa Vitenzi

Mnyambuliko wa vitenzi ni jinsi vitenzi vinavyobadilika kulingana na kauli/hali mbalimbali. Kwa mfano kutokana na kitenzi 'soma' tunawezapata somea, somewa, somwa n.k. Ni vizuri kuelewa kwamba sio vitenzi vyote vinavyonyambulika katika kila kauli.

Kwa sasa tutaangalia kauli zifuatazo. Ili kukusaidia uelewe kauli hizi vizuri, tutakutumia wewe kama mfano na mtu mwengine; lakini mnyambuliko unaweza kutumika kwa kitu chochote kila. :

1. **Kauli ya Kutenda** - kitendo katika hali yake ya kawaida (bila kunyambuliwa)
2. **Kauli ya Kutendea** - kufanya kitendo kwa niaba(au kwa ajili) ya mtu mwengine
3. **Kauli ya Kutendana** - unamfanya mtu kitendo, naye anakufanya vivyo hivyo
4. **Kauli ya Kutendena** - unafanya kitendo kwa niaba mtu, naye anafanya kitendo hicho kwa niaba yako.
5. **Kauli ya Kutendwa** - kuathirika moja kwa moja na kitendo
6. **Kauli ya Kutendewa** - kitendo kufanywa kwa niaba yako au kwa ajili yako.
7. **Kauli ya Kutendeka** - kitendo kukamilika au kuwa katika hali timilifu
8. **Kauli ya Kutendesha** - kumfanya mtu atende jambo fulani
9. **Kauli ya Kutendeshana** - mtu anakufanya utende jambo fulani, nawe unamfanya atende jambo lilo hilo

Mifano Katika Jedwali

TENDA	TENDEA	TENDANA	TENDEANA	TENDWA	TENDEWA	TENDEKA	TENDESHA	TENDESNA
fanya	fanyia	fanyana	fanyiana	fanywa	fanyiwa	fanyika	fanyisha	fanyishana
Lima	Limia	Limana	Limiana	Limwa	Limiwa	Limika	Limisha	Limishana
Pika	Pikia	Pikana	Pikiana	Pikwa	Pikiwa	Pikika	Pikisha	Pikishana
Lia	Lilia	?	Liliana	?	Liliwa	Lilika	Liza	Lizana
kula	lia	Iana	liana	liwa	liwa	lika	lisha	Lishana
penda	pendea	pendana	pendeana	pendwa	pendewa	pendeka	pendezza	pendezana
omba	ombea	ombana	ombeana	ombwa	ombewa	ombeka	ombeza	ombezana

tembe a	tembel ea	tembelea na	tembelea na	tembele wa	tembele wa	tembele ka	tembez a	tembezan a
abudu	abudia	abudiana	abudiana	abudiwa	abudiwa	abudika	abudisha a	abudishan a

Uainishaji wa Neno

Kuainisha ni kugawa neno katika viambishi vyake mbalimbali. Tunapoainisha neno, tunaonyesha mzizi wa neno pamoja na viambishi vyote vilivyofungamanishwa kuunda neno hilo.

Mifano:

Ainisha maneno yafuatayo:

1. nitasoma â†' ni-ta-som-a

{ ni â†' kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza umoja
ta â†' kiambishi kiwakilishi cha wakati ujao
som â†' shina la kitenzi cha kusoma
a â†' kiishio}

2. walipozipata â†' wa-li-po-zi-pat-a

{wa - kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi
li - kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita
po - kiambishi kiwakilishi cha po ya wakati au cha ngeli ya mahali PO
zi - kiambishi kiwakilishi cha kitendwa, ngeli ya I-ZI wingi
pat - shina la kitenzi cha kupata
a - kiishio }

3. vimeshikamana â†' vi-me-shik-aman-a

{ vi - kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI wingi
me - kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita muda mfupi
shik - shina la kitenzi cha kupata
aman- kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendamana
a - kiishio }

4. mnayemkimbilia - m-na-ye-m-kimbi-li-a

m - kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi
na - kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopo
ye - kiambishi kirejeshi cha nafsi ya tatu
m- kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, nafsi ya tatu umoja
kimbi - mzizi wa kitenzi cha kukimbia
li - kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendea
a - kiishio

5. yakimwagika â†' ya-ki-mwag-ik-a

{ya â†' kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya YA-YA
ki â†' kiambishi kiwakilishi cha Ki-ya masharti au au cha Ki-ya kuendelea
mwag â†' mzizi wa neno mwaga
ikâ†' kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendeka
a â†' kiishio }

6. hawakukushibisha â†' ha-wa-ku-ku-shib-ish-a

{ ha â†' kiambishi kiwakilishi cha kukanusha
wa â†' kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi
ku â†' kiambishi kiwakilishi cha kukanusha wakati uliopita
ku â†' kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili mtendewa
shib â†' mzizi wa kitenzi cha kushiba
ishâ†' kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendesha
a â†' kiishio }

7. liliololililia â†' li-li-lo-li-li-a

{ li â†' kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA umoja
li â†' kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita
lo â†' kiambishi kirejeshi cha ngeli ya LI-YA umoja
liâ†' kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, ngeli ya LI-YA
li â†' shina la kitenzi cha kulia
li â†' kiambishi kiishio cha kauli ya kutendea
a â†' kiishio

Shadda na Kiimbo

Shada(Shadda) na Kiimbo ni namna ya kutamka neno au fungu la maneno kwa namna tofauti kuleta maana mbalimbali.

Shadda / Shada - (Stress)

Shadda ni **mkazo wa silabi**. Maneno ya Kiswahili huwa na silabi moja ambayo hutamkwa kwa nguvu zaidi kuliko silabi nyingine. Unapotamka silabi iliyotiwa mkazo (shada), sauti hupandishwa juu kiasi.

Maneno mengi ya Kiswahili, hasa yale yenyeye asili ya Kibantu hutia mkazo katika silabi ya pili kutoka mwisho.

Kwa mfano:*ma'ma, sandu'ku, kita'bu, tulikoto'ka, buruda'ni, baraba'ra (njia)*

Baadhi ya maneno yenyeye asili ya kigeni, huwa na shada katika silabi nyingine.

Kwa mfano:*bara'bara (sawa sawa), mukhta'sari,*

Kiimbo - (Intonation)

Kiimbo ni sauti maalum inayojitokeza unapotamka maneno fulani. Kiimbo husaidia kuleta maana kamili ya sentensi iliyokusudiwa. Kwa kutamka sentensi kwa sauti fulani 'ya kiimbo', tunaweza kubainisha kauli ya kawaida, swali, hisia n.k.

Sentensi au maneno yanapotamkwa kwa viimbo mbalimbali, hutoa dhana tofauti. Katika uandishi, Viimbo husaidiwa na alama za uakifishaji ili kumwelekeza msomaji asome kwa kiimbo kilichokusudiwa.

a) Kuulizia Swalii (?)

Tunainua sauti tunapouliza swalii ili kulitofautisha na sentensi ya kawaida.
k.m Ulisoma kitabu nilichokupatia?

b) Kuonyesha Hisia (!)

Tunapotoa hisia, aghalabu kiimbo huenda juu.
k.m Ajabu!

c) *Kutoa Kauli (.)*

Tunapotoa kauli (sentensi ya kawaida), aghalabu sauti huenda chini katika neno au silabi ya mwisho. Hata hivyo, sauti inaweza kubadilika kulingana na neno linalotiliwa mkazo katika sentensi.

Aina za Maneno

- Nomino - majina, aina za nomino, uundaji wa nomino kutoka kwa maneno mengine, wingi
- Vitenzi - vitendo katika sentensi, aina za vitenzi, mnyambuliko wa vitenzi
- Viwakilishi - maneno yanayowakilisha nomino; aina za viwakilishi
- Vivumishi - aina za vivumishi k.v vivumishi vya sifa, n.k
- Vielezi - vielezi halisi, vielezi vya namna n.k
- Viunganishi - a-unganifu, kuonyesha tofauti, sababu, sehemu n.k
- Vihisishi - maneno ya kuonyesha hisia k.v hasira, mshangao n.k
- Vihuishi - uhusiano wa nomino na mazingira yake
- Kinyume - kinyume cha maneno mbalimbali

Nomino (N)

Nomino ni maneno ambayo ni majinaya watu, vitu, hali n.k. Kuna nomino za kawaida na nomino za kipekee mionganoni mwa aina nyingine za nomino.

Aina za Nomino

Kunazo aina mbalimbali za nomino katika lugha ya Kiswahili.

- Nomino za Kipekee
- Nomino za Kawaida
- Nomino za Jamii/Makundi
- Nomino za Kitende-Jina
- Nomino za Dhahania
- Nomino za Wingi

Nomino za Kawaida

Haya ni majina ya kawaida yanayoweza kutumiwa kurejelea vitu mbalimbali, watu, wanyama, mahali na kadhalika. Nomino hizi zinaweza kuwa katika umoja au wingi kulingana na ngeli yake.

k.m: nyumba, mbuzi, daktari, soko, kalamu, juu

Nomino za Kipekee

Haya ni majina maalum ya watu, mahali, bidhaa, kampuni, na kadhalika. Herufi ya kwanza ya nomino hizi huwa ni herufi kubwa. Nomino za kipekee haziwezi kubadilika, na hivyo basi hazina wingi.

k.m: *Tanzania, Nairobi, Anita, Gafkosoft, Athi, Kimbo,*

Nomino za Jamii

Nomino za jamii hurejelea kundi la vitu au wanyama, kwa ujumla. Aghalabu vitu vinavyorejelewa hutokea kwa makundi ya vitu mbili au zaidi. Nomino hizi hutumia wingi tu tunaporejelea makundi zaidi ya moja.

k.m: *jozi la viatu, umati wa watu, bustani la maua, bunga la wanyama*

Nomino za Wingi

Nomino hizi hurejelea vitu ambavyo hutokea kwa wingi na haziwezi kuhesabiwa. Vitu kama hivyo hutumia aina nyingine ya vipimo ili kurejelea kiasi chake. Nomino za wingi hazina umoja.

k.m: *maji, maziwa, changarawe, pesa, nywele*

Nomino za Vitenzi Jina

Nomino hizi huundwa kutokana na vitenzi kwa kuongeza kiungo KU mwanzoni mwa mzizi wa kitenzi.

k.m: *kulima, kuongoza, kucheza, kulala*

Nomino za Dhahania

Haya ni majina ya hali au vitu ambavyo havioneekani wale haviwezi kushikika.

k.m: *upendo, furaha, imani, elimu, ndoto, mawazo, maisha, usingizi*

Viwakilishi (W)

Iwakilishi vya Nomino ni maneno yanayotumika badala ya nomino. Kiwakilishi hakiwezi kuambatanishwa na nomino inayorejelewa.

Aina za Viwakilishi

Viwakilishi vya Nafsi

Viwakilishi hivi hutumika kwa niaba ya nafsi kwa umoja na kwa wingi.

k.m: *mimi, wewe, yeye, sisi, nyinyi, wao*

NAFSI	UMOJA	WINGI
Nafsi ya Kwanza	Mimi	Sisi
Nafsi ya Pili	Wewe	Ninyi/Nyinyi
Nafsi ya Tatu	Yeye	Wao

- Sisi tuliwatangulia nyinyi kufika hapa.
- Mimi si mjinga kama vile yeye anavyofikiria

Viwakilishi Viashiria

Viwakilishi viashiria (vionyeshi) hutumika badala ya nomino kwa kutumia kuonyesha nomino inayorejelewa bila kuitaja.

k.m: *huyu, yule, hapa, n.k*

- Hiki hakina maandishi yoyote.
- Hao hawajui tofauti ya viwakilishi na vivumishi
- Tumekuja hapa ili kuwaburudisha kwa nyimbo tamu tamu.

Viwakilishi Visisitizi

Husisitiza nomino inayowakilishwa kwa kurudiarudia kiashiria chake.

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Zizi hizi ndizo zilizovunjika wiki jana
- Yule yule aliyekamatwa juzi, ameiba tena.

Viwakilishi vya Sifa

Husimama badala ya nomino kwa kurejelea sifa yake.

k.m: '-eupe, -zuri, -tamu, -embamba, -rembo, safi'

- Vyekundu vimehamisha

- Waremo wamewasili.
- Kitamu kitaliwa kwanza.

Viwakilishi vya Idadi

Hutumika kusimama badala ya nomino kwa kurejelea idadi yake.

a) Idadi Kamili- hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: 'saba, mmoja, ishirini'

- Wawili wamepigwa risasi polisi leo jioni.
- Alimpatia mtoto wake hamsini kununua chakula

b) Idadi Isiyodhihirika- huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

k.m: 'chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani'

- Tutazungumza na wachache kabla ya kuanzisha maonyesho yetu.
- Kadhaa zimeripotiwa kupotea.

Viwakilishi Viulizi

Viwakilishi viulizi hutumika kwa niaba ya nomino katika kuulizia swali.

Baadhi ya viwakilishi viulizi huchukua viambishi vya ngeli

k.m: ' -ngapi?, -pi?'

- Vingapi vinahitajika? - kuulizia idadi
- Zipi zimepotea?

Kunavyo viwakilishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovoyote.

k.m: 'wapi?, gani?, nini?, vipi?'

- Gani imefunga bao hilo?
- Wapi hapana majimaji?
- Yule mvulana alikupatia nini?
- Uliongea naye vipi? - kuulizia namna

Viwakilishi Vimilikishi

Viwakilishi hivi hurejelea nomino kwa kutumia vimilikishi.

k.m: '-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao '

- Kwetu hakuna stima.
- Lake limekucha.
- Zao zimeharibika tena

Viwakilishi Virejeshi (O-Rejeshi)

Hutumia O-rejeshi kurejelea na kusimamia nomino

k.m: 'ambaye, ambao, ambalo, ambacho, huyo, yule'

- Ambalo lilipotea limepatikana.
- Ambaye hana mwana, aeleke jiwe

Viwakilishi Vya A-Unganifu

Huwakilishi nomino kwa kutaja kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino nyingine

k.m: 'cha, la, kwa, za, ya'

- Cha mlevi huliwa na mgema
- Za watoto zitahifadhiwa.

Vivumishi (V)

Vivumishi au visifa ni maneno yanayotuelezea zaidi kuhusu nomino. Aghalabu vivumishi hutanguliwa na nomino.

Aina za Vivumishi

Vivumishi vya Sifa

Hivi ni vivumishi ambavyo hutoa sifa ya kitu, mtu, mahali, n.k

k.m: *kizuri, kali, safi, mrembo*

- Yule mama mweusi hupika chakula kitamu.
- Mvulana mkorofi aliadhibiwa na mwalimu kutokana na tabia zake mbaya.
- Sauti nzuri humtoa nyoka mkali pangoni

Vivumishi Vimilikishi

Vivumishi hivi hutumika kuonyesha nomino inamiliki nyingine. Mizizi ya vivumishi hivi huundwa kulingana na nafsi mbalimbali (-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao).

k.m: *changu, lako, yake, kwetu, vyenu, zao*

- Nitatumia talanta zangu kwa manufaa ya taifa letu.
- Aliweka kitabu chako sebuleni mwako
- Katosha amepata nguo yake mionganii katika sanduku lao.

Vivumishi vyta idadi

Hutueleza zaidi kuhusu kiasi, au idadi ya nomino. Kuna aina mbili za vivumishi vyta idadi.

a) Idadi Kamili

hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: *tatu, mbili, kumi*

- Msichana mmoja amewauwa nyoka wawili
- Siku kumi zimepita tangu Bi Safina alipojifungua watoto watatu

b) Idadi Isiyodhishirika

huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

k.m: *chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani*

- Watu wachache waliohudhuria mazishi ya Kajuta walikula chakula kingi sana.
- Baba yao aliquwa mateka kwa miaka kadhaa.

Vivumishi Visisitizi

Husisitiza nomino fulani kwa kurudia rudia kivumishi kiashiria

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Jahazi lili hili
- Wembe ule ule
- Ng'ombe wawa hawa

Vivumishi Viashiria / Vionyeshi

Vivumishi viashiria hutumika kuonyesha au kuashiria nomino kulingana na mahali.

Karibu hapa, huyu, hiki, hili, huku, haya, ule, wale, pale

Mbali kidogo hapo, huyo, hiyo, hicho

Mbali zaidi pale, lile, kile

- Msichana huyu ni mkubwa kuliko yule
- Jani hili la mwembe limekauka
- Tupa mpira huo

Viwakilishi Viulizi

Vivumishi viulizi hutumika kuuliza swali.

Baadhi ya vivumishi viulizi huchukua viambishi vyatengenezaji

k.m: -ngapi?, -pi?

- Ni walimu wangapi wamefukuzwa? - kuulizia idadi
- Je, ni dawati lipi lenye funguo zangu?

Kunavyo vivumishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovoyote.

k.m: wapi?, gani?, nini?, vipi?

- Unazungumza kuhusu kipindi gani?
- Je, mmefika mahali wapi? - kuulizia mahali

Vivumishi Virejeshi

Hivi ni vivumishi ambavyo hurejelea nomino. Vivumishi hivi vinaweza kuwa vivumishi vya O-rejeshi au vivumishi viashiria vinapotumika kurejelea nomino.

k.m: ambaye, ambaao, ambalo, ambacho,

- Msichana ambaye alikuja ni Sheila
- Sauti ambayo ulisikia ilikuwa ya Mzee Kasorogan

Vivumishi vya Ki-Mfanano

Vivumishi vya Ki- ya Mfanano hutumika kulinganisha sifa ya nomino na hali au tabia nyingine. Vivumishi hivi hutanguliwa na nomino, kiunganishi cha A-unganifu na huchukua kiungo Ki.

k.m: *wa kifalme, za kijeshi, ya kitajiri, n.k*

- Chifu wa Vikwazoni anaishi maisha ya kimasikini
- Chali anapenda kusikiliza mziki wa kizungu
- Bi Naliza huvulia mavazi ya kifalme.

Vivumishi Vya A-Unganifu

Vivumishi hivi hutuelezea zaidi kuhusu nomino kwa kuonyesha kitu kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino

k.m: *cha, la, kwa, za, ya*

- Watoto wa mwalimu mkuu wana tabia nzuri
- Chai ya daktari imemwagika

Vitenzi (T)

Vitenzi ni maneno yanayosimamia kitendo. Kila kitenzi huwa na shina la kitenzi (sehemu ndogo zaidi ya kitenzi ambayo ndiyo huwakilisha tendo hilo). Shina la kitenzi huambatanishwa na viambishi ili kutoa maana iliyokusudiwa kama vile mtendaji, mtendewa, wakati kitendo kinafanyika na pia kauli ya kitenzi hicho.

Aina za Vitenzi

- Vitenzi Halisi
- Vitenzi Visaidizi + Vitenzi Vikuu
- Vitenzi Vishirikishi
- Vitenzi Sambamba

Vitenzi Halisi

Hivi ni vitenzi vinavyorejelea kitendo moja kwa moja. Vitenzi halisi vinapoambatanishwa na vitenzi vidogo katika sentensi, huitwa vitenzi vikuu.

k.m: *soma, kula, sikiza*

- Waziri Mwasimba aliwasili jana kutoka ng'ambo.
- Kawia atapikia wageni.
- Funga mlango wa dirisha.

Vitenzi Visaidizi

Vitenzi visaidizi hutangulia vitenzi halisi (vitenzi vikuu) katika sentensi ili kuleta maana inayokusudiwa kulingana na wakati au hali.

k.m: *-kuwa, -ngali,*

- Jua lilikuwa limewaka sana.
- Bi Safina angali analala

Vitenzi Vishirikishi

Vitenzi vishirikishi hutumika kuelezea hali iliyopo au mazingira. Kuna aina mbili za vitenzi vishirikishi:

a) Viteni Vishirikishi Vipungufu - havichukua viambishi vyovoyote.

k.m: *ni, si, yu*

- Kaka yako ni mjanja sana.
- Huyo si mtoto wangu!
- Paka wake yu hapa.

b) Viteni Vishirikishi Vikamilifu - huchukua viambishi vya nafsi au ngeli. Vitenzi hivi vinaweza kusimama peke yake au vinaweza kufuatiliwa na vitenzi vikuu.

k.m: *ndiye, ndio, ndipo*

- Sanita ndiye mkurugenzi wa kampuni
- Huku ndiko kulikoibowi

Muundo wa Vitenzi

Kwa kuzingatia muundo wa vitenzi, tunaweza kuweka vitenzi katika aina zifuatazo:

1. Vitenzi vya Silabi Moja
2. Vitenzi vya Kigeni
3. Vitenzi vya Kibantu

Vitenzi vya Silabi Moja

Hivi ni vitenzi vyenye silabi moja pekee. Ili kuleta maana kamili, vitenzi hivi huambatanishwa na kiungo KU- katika kauli ya kutenda. Kama vitenzi vingine, vitenzi vya silabi moja vinaweza kunyambuliwa.

k.m: soma, kula, sikiza

1. **-cha** - kucha - juu linapochomoza asubuhi k.m kumekucha
2. **-fa** - kufa - kuacha kupumua, kupoteza uhai k.m amekufa
3. **-ja** - kuja - fika mahali hapa k.m nimekuja
4. **-la** - kula - kutia chakula mdomoni k.m anakula
5. **-nya** - kunya - kutoa mabaki ya chakula toka tumboni k.m mtoto amekunya
6. **-nywa** - kunywa - kutia kinywaji kama vile maji au maziwa mdomoni k.m ninakunywa uji
7. **-pa** - kupa - kumkabithi/kumpatia mtu kitu k.m amenipa pesa
8. **-pwa** - kupwa - kujaa hadi pomoni - k.m kisima kimecupwa maji
9. **-twa** - kutwa - juu linapozama magharibi na usiku kuingia k.m kumekutwa
10. **-wa** - kuwa - kutokea katika hali au mahali fulani k.m alikuwa

Vitenzi vya Kigeni

Hivi ni vitenzi vyenye asili kutoka kwa lugha nyingine badala ya Kibantu. Baadhi ya lugha hizo ni Kiarabu, Kizungu, Kireno, Kihispania n.k. Vitenzi hivi havifuatili muundo wa kawaida wa vitenzi vya Kiswahili ambavyo huishia kwa sauti -a. Badala yake, vitenzi hivi huishia kwa sauti nyingine kama vile -e, i, -o, na u

k.m: haribu, tubu, shukuru, salimu, thamini, amini, samehe, baleghe

Vitenzi vya Kibantu

Hivi ni vitenzi vyenye asili ya Kibantu na ambavyo huishia kwa sauti -a. Kitengo hiki hujumuisha asilimia kubwa zaidi ya vitenzi vya Kiswahili

k.m: simama, shika, tembea, beba, soma, lia

Viunganishi (U)

Viunganishi ni maneno yanayoutumika kuunganisha, kulinganisha au kuonyesha uhusiano wa dhana mbili au zaidi.

Aina za Viunganishi

Zifuatazo ni aina mbalimbali za viunganishi kulingana na matumizi yake

Kuonyesha Umilikaji

A-Unganifu	Kiatu <u>cha</u> Mzee Sakarani kimepasuka.
KWA (umilikaji wa mahali)	Mbinguni <u>kwa</u> kuna makao mengi.

Kujumuisha

na	Baba, mama <u>na</u> watoto huunda familia kamili.
pamoja na	Mwizi aliiba runinga <u>pamoja na</u> redio
fauka ya, licha ya	<u>Fauka ya</u> mapigo yote, Kafa alikatakatwa kwa kisu.
zaidi ya, juu ya	Unataka nini tena <u>zaidi ya</u> mema yote niliyokutendea?
pia, vilevile	Alimpiga mkewe na bintiye <u>vilevile</u>
mbali na	<u>Mbali na</u> hayo nitakujengea nyumba ya kifahari.
aidha	Keti akitoka shuleni atapika. <u>Aidha</u> atampelekea nyanya sukuma wiki.
wala (kukanusha)	Ndege wa angani hawalimi <u>wala</u> hawapandi.

Kutofautisha

lakini, ila	Ongea naye <u>ila</u> usimwambie mipango yetu.
bila	Tasha aliondoka <u>bila</u> kusema lolote.
bali	Sitawaacha kama mayatima <u>bali</u> nitawatumia msaidizi.
kinyume na, tofauti na	Jana kulinyesha <u>kinyume na</u> utabiri wa hali ya hewa.
ingawa, ingawaje	Nitamtembelea <u>ingawa</u> sijui nitamwambia nini.
japo, ijapokuwa	Nakuomba upokee nilichokileta <u>japo</u> ni kidogo sana.
ilhali	Fungo zimepotea <u>ilhali</u> zilikuwa zimewekwa vizuri.
minghairi ya	Waliendelea kutenda dhambi <u>minghairi ya</u> kuhubiriwa kanisani.

dhidi ya	Vita <u>dhidi ya</u> gonjwa hilo vingali vinaendelea.
----------	---

Kuonyesha Sababu

ili	Hanna aliumizwa <u>ili</u> asikumbuke aliyoyaona.
kwa, kwa vile	Emili alinyamaza <u>kwa vile</u> kugombana na rafikize.
kwa maana, kwa kuwa	Aria alipigwa na butwaa <u>kwa maana</u> mpenzi wake aligeuka kuwa mwalimu wake.
kwani	Melisa alijificha <u>kwani</u> hakutaka kuonekana na Spensa.
kwa minanjili ya	Chali alitembea mwendo huo wote <u>kwa minanjili ya</u> kuongea na Katosha.
maadam	Wanawake katika familia hiyo hawali maini <u>maadam</u> mama mkongwe alilaani maini katika familia hiyo.
madhali	<u>Madhali</u> sote tuko hapa, tunaweza kuanzisha mukutano mapema

Kuonyesha Matokeo

basi, hivyo basi	Umekula ng'ombe mzima, <u>hivyo basi</u> huna budi kumalizia mkia.
kwa hivyo	Alipatikana na makosa ya kumnajisi bintiye, <u>kwa hivyo</u> akahukumiwa miaka kumi gerezani.
ndiposa	Mama Kelele alipenda kuongea sana, <u>ndiposa</u> wakamkata midomo.

Kulinganisha

kama, sawa na	Kunywa pombe ni <u>kama</u> kujichimbia kaburi mwenyewe.
kulingana na	Mwalimu Makunza hafanyi kazi <u>kulingana na</u> maadili ya shulenii.
kuliko, zaidi ya	Talia ni mfupi <u>kuliko</u> Nuru
vile	Mganga Daimoni hutibu <u>vile</u> alivyofunzwa na Mganga Kuzimu.

Kuonyesha Kitu kimoja kama sehemu ya kingine

kati ya	Vitatu <u>kati ya</u> vitabu hivi vimepigwa marufuku.
mionganini mwa	Miongoni <u>mwa</u> walioachiliwa, ni Ngiri na Mende.
baadhi ya	Baadhi <u>ya</u> wasichana kutoka Vikwazoni hawaheshimu miili yao.
mojawapo	Mojawapo <u>ya</u> maembe uliyochuma yameoza.

Kuonyesha Kitu kufanyika baada ya kingine

kisha	Soma mfano huu <u>kisha</u> usome sentensi ifuatayo.
halafu	Alichukua kisu <u>halafu</u> akatokomea gizani.

Kuonyesha Kitu kufanyika badala ya kingine

badala ya	Mapepo yalimchukua Shakawa <u>badala ya</u> bintiye
kwa niaba ya	Mama Roga alitoa hotuba <u>kwa niaba ya</u> mumewe.

Kuonyesha Uwezekano

labda, pengine	Sina pesa leo, <u>labda</u> uje kesho.
ama, au	Ama Anita <u>au</u> Katosha anaweza kuja.
huenda	Huenda kesho ikifika, Mungu atende miujiza.

Kuonyesha Masharti

bora, muradi	Sitakuuliza <u>bora tu</u> usicheleewe.
ikiwa, iwapo	Ikiwa huna jambo muhimu la kusema, nyamaza.

Vihisishi (I)

Vihisishi ni maneno yanayotumika kuonyesha hisia kama vile hasira, furaha, mshangao, kusifia, kushangilia n.k. Vihisishi hutambulishwa katika sentensi kwa kuambatanishwa na alama ya mshangao (!). Kihisishi kimoja kinaweza kutumika kutoa hisia tofauti kulingana na muktadha.

Mifano ya Vihisishi

Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya maneno yanayotumika kuonyesha hisia. Hata hivyo, maneno mengine yoyote yanaweza kutumika kama vihisishi, kulingana na mukhtadha. k.v Potelea mbali!

Kihisishi	Mfano katika Sentensi	Hisia
Lo!	Lo! Maajabu ya Musa haya!	mshangao
Salaale!, Masalaale!	Salaale! Angalia watu wote hawa waliofika mahali hapa!	mshangao
Kumbe!	Nilidhani wewe ni rafiki yangu. Kumbe!	mshangao
Po!	Sijawahi kuona kijana mjeuri kama wewe. Po!	hasira
Ng'o!	omba msamaha utakavyo, lakini unachoka bure. Ng'o!	kiburi
Hata!	Bwanake hakumwachia chochote! Hata!	kusifia, kupuuza
Akh!, Aka!	Mtoto mpumbavu huyu! Akh!	hasira, kukashifu
Ah!	Ah! Sikuyaamini macho yangu.	mshangao
Ala!	Ala! Umefika tayari!	mshangao
Haha!	Haha! Umenivunja mbavu, bwana!	kicheko
Ehee!, Enhe!	Enhe! Endelea, ninaipenda sana hadithi hiyo!	kuitikia
Hmmm!	Hmmm! Chakula kitamu hicho!	kuitikia, kusifia
Ebo!	Ebo! Tabia gani hiyo.	kukashifu, hasira
Kefule!	Kefule! Umenifedhehesha sana.	hasira
Wee!	Katamu alinegua kiuno na kucheza kwa madaha. Wee! Wavulana wakaduwaa.	kusifia

La!, Hasha!	La! Sitaki kusikiliza upuuzi wako tena.	kukataa
Hoyeee!	Wamama wote, hoyee! Hoyee!	kushangilia
Huraa!	Huraa! Tumeshinda.	kushangilia

Vihusishi (H)

Vihusishi ni maneno yanayotuarifu zaidi kuhusu uhusiano wa nomino na mazingira yake.

Aina za Vihusishi

Vihusishi vya Mahali

mbele ya, nyuma ya	Kuna mzoga <u>nyuma ya</u> jengo hilo.
chini ya, juu ya	Joto lilipozidi, watoto waliketi <u>chini ya</u> mti ule.
kando ya	<u>Kando ya</u> mito ya Babeli ndipo tulipoketi.
karibu na, mbali na	Fisi aliambiwa asile mifupa <u>karibu na</u> mtoto yule.

Vihusishi vya Wakati

kabla ya	Ni vizuri kusali <u>kabla ya</u> kula chakula.
baada ya	Watoto safi hupiga meno mswaki <u>baada ya</u> kila mlo.

Kinyume

Maneno ya kinyume ni maneno yenye maana inayopingana. Inafaa ikumbukwe kwamba kuna tofauti kati ya kinyume na kukanusha. Kukanusha ni kukataa ujumbe wa sentensi bila kubadilisha maneno. Tunapokanusha, tunabadilisha viambishi pekee ili kupinga wazo la sentensi. Maneno ya kinyume huwa maneno mengine tofauti kabisa ambayo yanapingana kimaana bila kubadilisha maendelezo ya neno.

Aina za Kinyume

Kinyume cha Kawaida

Hisia, hali, dhana n.k

1.	vita	amani
2.	furaha	kilio
3.	nuru	giza
4.	shibe	njaa
5.	mwanzo	mwisho

Kinyume cha Sifa

Hizi ni sifa zinazopingana kimaana.

1.	tamu	chungu
2.	kubwa	dogo
3.	nzuri	mbaya
4.	nyeupe	nyeusি

Kinyume cha Jinsia (Uume - Uke)

Mara nydingine unaweza kuangalia kinyume kulingana na jinsia iliyotumika. Hapa unapata kinyume kwa kubadilisha maneno ya kike yawe ya kiume, au maneno ya kiume yawe ya kike.

1.	baba	mama
2.	mumewe	mkewe
3.	mjomba	shangazi
4.	kaka	dada
5.	babu	nyanya

6.	mvulana	msichana
7.	ghulamu	banati
8.	shaibu	ajusa

Kinyume cha Uhusiano

Hiki ni kinyume cha vitu au dhana mbili zinazohusiana.

1.	mwalimu	mwanafunzi
2.	daktari	mgonjwa
3.	mzazi	mwana
4.	kiongozi	mfuasi

Kinyume cha Vitenzi

Tunabadilisha vitenzi kwa kuweka vitenzi vingine vyenye maana inayokinzana "

1.	ongea	nyamaza
2.	penda	chukia
3.	sifu	kashifu
4.	simama	keti
5.	lia	cheka
6.	tabasamu	nuna
7.	enda	kuja

Kinyume cha Kutendua

Vitenzi vinaweka katika kauli ya kutendua ili kuvikanusha.

1.	fumba	fumbua
2.	ficha	fichua
3.	vaa	vua
4.	choma	chomoa

Matumizi ya Viungo Mbalimbali

Katika mada hii, tunaangazia viambishimaneno ya silabi moja yanayotumika sana kwa Kiswahili kuwakilisha dhana mbalimbali.

Kwa sasa tumekuandalia matumizi ya:

KI | KU | KWA | NI | NA | KA | PO | JL

Matumizi ya KI

1. Kiambishi Kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI

1. Kiatu kilichochohomeka kilikuwa kimeharibika.
2. Kisiwa hiki kilichohamwa hakikaliki.

2. KI ya Masharti

1. Ukitaka kufua dafu, lazima utie bidii.
2. Ukicheka sana utavunjika mbavu.
3. Nitazichukua zikianguka.

3. KI ya Mfanano - Kulinganisha(Vivumishi na vielezi vya Ki-Mfanano)

1. Watu wa Mizukani wanaabudu kishetani.
2. Amevalia mavazi ya kifalme.
3. Msichana huyo huongea kimalaika.

4. KI ya Udogo

1. Kijiji chao ni mahame.
2. Kitabu kile kimejifunga.

5. Kuonyesha kinatendeka wakati mmoja na kitendo kingine

1. Kesha alipobisha, Mganga Kuzimu alikuwa akila nzi.
2. Tulimkuta akichoma mhindi. Mama alicheka mtoto akilia.

6. Kukanusha kauli ya kutendeka

1. Wasichana warembo huoleka => Wasichana warembo hawaoleki.
2. Sauti nzuri zinasikika => Sauti nzuri hazisikiki.

7. Kiambishi Kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI

1. Ikiona vyalea vyauandwa.
2. Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.

8. Kutangulia majina ya lugha mbalimbali

1. Ali Kiba huimba kwa Kiswahili.
2. Kiingereza ndiyo lugha ya Wazungu kutoka Uingereza.

Matumizi ya KU

1. Kiambishi Kiwakilishi cha Ngeli ya mahali KU-KU

1. Shulenii hakuna usalama.
2. Huku kumekauka sana.

2. Kuanzisha vitenzi vya silabi moja au hali kamilifu ya kitendo.

1. Ninataka kula.
2. Walikuja jana asubuhi.

3. Kuanzisha nomino za kitenzi jina.

1. Kuchekacheka kwake kulimsaliti.
2. Kuimba kwenu hakunipendezi.

4. Kuanzisha vitenzi katika hali ya kawaida au kitenzi cha pili katika vitenzi sambamba.

1. Kisii hutumika kukatia vitu.
2. Wamekwenda kupiga ngoma.

5. Kiambishi cha Kukanusha Wakati Uliopita

1. Maji yako hayakumwagika.
2. Sikuingia kwenye chumba kile.

6. Kiambishi kiwakilishi cha mtendwa/mtendewa nafsi ya pili.

1. Watoto watakuchekelea ukivalia viatu vya manjano.
2. Sijakueleza jinsi nilivyopambana na simba mwenye njaa.

Matumizi ya KWA

1. Kuonyesha umiliki wa mahali

1. Sheila amekwenda kwa Bi Mashaka.
2. Kwa akina Kawia ni mbali kutoka Vikwazoni.

2. Kutolea sababu au nia na Kuulizia Sababu

1. Umeadhibiwa kwa kukosa nidhamu.
2. Kali amelala mapema kwa kuwa anaenda shule mapema kesho.
3. Ni kwa nini binadamu hawamheshimu Mungu

3. Kuonyesha sehemu ya kitu kizima (akisami)

1. Katika mtihani walioufanya, Jabu alipata kumi na tatu kwa ishirini ($^{13}/_{20}$).
2. Sehemu ya nne kwa tano ($^4/_5$) ya ndizi hizi imeoza.

4. Kulinganisha

1. Timu yao ilishindwa mabao mawili kwa sufuri.
2. Rita na Anita wanafanana kama shilingi kwa ya pili

5. Kuonyesha muda uliochukuliwa na kitendo

1. Tulimsubiri kwa masaa mawili kisha tukaondoka.
2. Yeye huoga kwa muda mfupi sana.

6. Kuelezea Ala au kitumizi

1. Alikuwa akilima kwa jembe kuukuu.
2. Walikuja kwa basi.

7. Kuelezea Mbinu, Jinsi au Namna

1. Kaombi alipata pesa kwa kuandaa harambee.
2. Mgonjwa aliongea kwa uchungu mwingi sana

8. Hutumika katika misemo

1. Kesha na Nuru waliketi sako kwa bako.
2. Mshindi alibebwa juu kwa juu

Matumizi ya NI

1. Kiambishi kiwakilishi cha Nafsi ya Kwanza umoja

1. Nitakapokasirika watanitambua.
2. Nitayainua macho yangu nitazame milima.

2. Kiunganishi cha wakati uliopo kuonyesha hali au sifa ya kitu.

1. Katosha ni msichana mpole sana.
2. Tegemeo letu ni kufika Mbinguni.

3. Kiambishi kiwakilishi cha kielezi cha mahali

1. Nyuki wamefukuza wavulana uwanjani.
2. Shimoni humu hamna nuru.

4. Kukanusha kauli ya kutendana, kutendeana

1. Maji na mafuta hayatoshani uzani.
2. Giza na nuru hazishirikiani.

5. Kiishio katika hali ya kuagiza, kuamuru au kuhimiza nafsi ya pili wingi

1. Wahubirini watu wote.
2. Ondokeni enyi msioijua njia.
3. Pokeeni baraka tele.

6. Kukanusha kauli ya kutendeka

1. Wasichana warembo huoleka => Wasichana warembo hawaoleki.
2. Sauti nzuri zinasikika => Sauti nzuri hazisikiki.

7. Kiambishi kiwakilishi cha vivumishi viulizi nini na kwa nini

1. Pilipili usiyoila ya kuwashiani?
2. Mama amenipigia simu mara sita leo, sijui ananitakiani.

Matumizi ya KA

1. Kiambishi kiwakilishi cha Wakati Usiodhahirika

1. Mama akamtuma mwanawе aende kuchota maji.
2. Nikamwuliza anionyeshe sanduku lake.

2. Katika vitenzi sambamba - kitendo kimoja kinapofanyika baada ya kingine

1. Alikula akashiba kisha akalala.
2. Tulifika nyumbani, baba akatuuliza tumewaacha wapi fahali.

3. Kuagiza au Kuamuru

1. 'Kalaleni!' Mama akawaamuru watoto.
2. Kamwambie asirudi hapa tena.

4. Kiishio cha kauli ya kutendeka

1. Kijana mtundu alipigwa akapigika.

2. Tulijaribu kufungua mlango lakini haukufunguka.

Matumizi ya NA

1. **Kiunganishi (cha Kujumuisha)**

1. Kikombe na bakuli ni vyombo nya jikoni.
2. Jogoo alikatwa kichwa na kuchinjwa.

2. **Kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopo**

1. Ninapenda kusoma riwaya za Kiswahili.
2. Ukuta unazidi kupasuka.

3. **Kuonyesha umilikaji**

1. Selena ana sauti tamu.
2. Kitanda kina kunguni weusi.

4. **Kiishio cha kauli ya Kutendana na kutendeana**

1. Tuliwaona fahali wawili wakipigana.
2. Mwalimu amepeana onyo la mwisho.

Matumizi ya PO

1. **PO ya Mahali**

1. Mahali alipoanguka paliacha kuota nyasi.
2. Hapo ndipo tulipoketi. Jumapili ifikapo tutakwenda Kisetoni.

2. **PO ya Wakati**

1. Nilipomlilia aliisikia sauti ya dua langu.
2. Kitumbua kilipikwa mayai yalipoletwa.
3. Zitakaporudishwa tutazificha mbali.

3. **PO ya Hisia(Hasira)**

1. Umenikosea sana! Po! Utakiona cha mtema kuni.

Matumizi ya JI

1. **Kuunda nomino kutohana na kitenzi.**

1. sema => msemajji.
2. kimbia => mkimbajji

2. **Kuonyesha Ukubwa**

1. Jikapu lile lina jitunda kubwa.
2. Jito lile limemeza watu wengi.

3. **Kuonyesha mtendaji anapokuwa mtendewa (kujitenda, kujitendea)**

1. Amejikwaa kidole cha kati.
2. Kitabu kimejifungua chenyewe.

Ngeli za Kiswahili

Ngeli ni vikundi vya majina ya Kiswahili. Katika mfumo wa kisasa (na unaokubalika), ngeli huundwa kwa kuunganisha viambishi viwakilishi vya nomino.

Kwa mfano, neno *kitabu*. Tunasema, "Kitabu kimepotea - Vitabu vimepotea."

Kwa kuunganisha kiambishi "KI"(umoja) na VI(wingi), tunapata ngeli ya KI-VI. Ni muhimu kusisitiza kwamba tunazingatia viambishi, wala si silabi ya kwanza.

Hivyo basi, maneno yasioyoanza kwa KI-VI kama vile chama -vyama yatakuwa katika ngeli ya KI-VI kwa kuwa yanachukua kiambishi KI => (Chama kimevunjwa - Vyama vimevunjwa.) Vivyo hivyo, kunayo majina yanayoanza kwa KI-VI yasiyokuwa katika ngeli ya KI-VI maadam yanachukua viambishi tofauti. k.v: kijana => A-WA (kijana amefika- vijana wamefika).

a) Jedwali la kwanza linakupatia ngeli, maelezo yake, na mifano ya majina:

NGELI	MAELEZO	MIFANO
A-WA	Hii ni ngeli ya majina ya viumbe wenye uhai k.v watu, wanyama, ndege, wadudu, miungu, malaika n.k Majina mengi katika ngeli ya A-WA huanza kwa sauti M- kwa umoja na sauti WA- kwa wingi. Hata hivyo baadhi ya majina huchukua miundo tofauti.	mtu - watu
KI-VI	Ni ngeli ya majina ya vitu visivyo hai, yanayoanza kwa KI- au CH- (umoja); na VI- au VY- (wingi). Pia ngeli hii hujumuisha majina ya vitu vingine katika <u>hali ya udogo</u> . k.v kitoto.	kitu - vitu
LI-YA	Hujumuisha majina ya vitu visivyo hai pamoja na yale ya ukubwa k.v jitu. Majina yake huchukua miundo mbalimbali. Baadhi yake huchukua muundo wa JI-MA (jicho-macho), lakini yanaweza kuanza kwa herufi yoyote. Kwa wingi, majina haya huanza kwa MA- au ME-.	jani - majani
U-I	Huwakilisha majina ya vitu visivyo hai, yaanzayo kwa sauti M- (umoja) na MI(wingi).	mti - miti
U-ZI	Hurejelea majina ambayo huanza kwa U- (umoja) na huchukua ZI- kama kiambishi kiwakilishi cha ngeli katika wingi. Majina yenye silabi tatu au zaidi hubadilishwa kwa wingi kwa kutoa sauti /u/ k.v ukuta-kuta. Majina ya silabi mbili huongezewa /ny/ katika wingi. k.v ufa - nyufa	ukuta - kuta
I-ZI	Hutumiwa kwa majina yasiyobadili kwa umoja wala kwa wingi lakini huchukua viambishi viwakilishi tofauti: I- (umoja) na ZI- (Wingi). Mengi yake huanza kwa sauti /u/, /ng/, /ny/, /mb/, n.k	nyumba - nyumba

U-YA	Ni majina machache mno yanayochukua kiambishi U(umoja) na YA(wingi).	uyoga - mayoga
YA-YA	Hii ni ngeli ya vitu visivyoweza kuhesabika (nomino za wingi). Hayana umoja. Mengi ya majina haya huanza kwa MA- lakini yanaweza kuchukua muundo wowote.	maji
I-I	Ni ngeli ya majina ya wingi ambayo huchukua kiambishi I-kwa umoja na pia kwa wingi. Majina haya hayana muundo maalum.	sukari
U-U	Majina ya nomino za wingi yanayoanza kwa sauti /u/ au /m/. Hayana wingi.	unga
PA-PA	Ni ngeli ya mahali/pahali - maalum.	mahali
KU-KU	Ngeli ya mahali - kwa ujumla. Aidha, hujumuisha nomino za kitenzi-jina	uwanjani
MU-MU	Ngeli ya mahali - ndani.	shimoni

b) Jedwali la pili linaangazia jinsi ngeli mbalimbali zinavyotumia "a-nganifu", viashiria na viashiria visisitizi.

NGELI	A-UNGANIFU	VIASHIRIA			VIASHIRIA VISISITIZI		
		KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI	KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI
A-WA	wa wa	huyu hawa	huyo hao	yule wale	yuyu huyu wawa hawa	yuyo huyo ao hao	yule yule wale wale
KI-VI	cha vya	hiki hivi	hicho hivyo	kile vile	kiki hiki vivi hivi	kicho hicho vivyo hivyo	kile kile vile vile
LI-YA	la ya	hili haya	hilo hayo	lile yale	lili hili yaya haya	lilo hilo yayo hayo	lile lile yale yale
U-I	wa ya	huu hii	huo hiyo	ule ile	uu huu ii hii	uo huo iyo hiyo	ule ule ile ile

U-ZI	wa za	huu hizi	huo hizo	ule zile	uu huu zizi hizi	uo huo zizo hizo	ule ule zile zile
I-ZI	ya za	hii hizi	hiyo hizo	ile zile	ii hii zizi hizi	iyo hiyo zizo hizo	ile ile zile zile
U-YA	wa ya	huu haya	huo hayo	ule yale	uu huu yaya haya	uo huo yayo hayo	ule ule yale yale
YA-YA	ya	haya	hayo	yale	yaya haya	yayo hayo	yale yale
I-I	ya	hii	hiyo	ile	ii hii	iyo hiyo	ile ile
U-U	wa	huu	huo	ule	uu huu	uo huo	ule ule
PA-PA	pa	hapa	hapo	pale	papa hapa	papo hapo	pale pale
KU-KU	kwa	huku	huko	kule	kuku huku	kuko huko	kule kule
MU-MU	mwa	humu	humo	mle	mumu humu	mumo humo	mle mle

c) Jedwali la pili linaangazia virejeshi(-o, amba-, -enye, -enyewe), ote, o-ote, ingi, ingine n.k kulingana na ngeli mbalimbali.

NGELI	KIREJESHI (AMBA-)	O-REJESHI (AMBA-)	ENYE	ENYEWE	OTE	O-OTE	INGI	INGINE
A-WA	ye o	ambaye ambao	mwenye wenye	mwenyewe wenyewe	wote wote	ye yote wo wote	mwinge wengi	mwengine wengine
KI-VI	cho vyo	ambacho ambavyo	chenye vyenye	chenyewe vyenyewe	chote vyote	cho chote vyo vyote	kingi vingi	kingine vingine
LI-YA	lo yo	ambalo ambayo	lenye yenye	lenyewe yenyewe	lote yote	lolote yoyote	jingi mengi	jingine mengine

U-I	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenywewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mingi	mwingine mingine
U-ZI	o zo	ambao ambazo	wenye zenye	wenyewe zenywewe	wote zote	wowote zozote	mwingi nyingi	mwingine nyingine
I-ZI	yo zo	ambayo ambazo	yenye zenye	yenywewe zenywewe	yote zote	yoyote zozote	nyingi nyingi	nyingine nyingine
U-YA	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenywewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mengi	mwingine mengine
YA-YA	yo	ambayo	yenye	yenywewe	yote	yoyote	mengi	mengine
I-I	yo	ambayo	yenye	yenywewe	yote	yoyote	nyingi	nyingine
U-U	o	ambao	wenye	wenyewe	wote	wowote	mwingi	mwingine
PA-PA	po	ambapo	penye	penywewe	pote	popote		pengine
KU-KU	ko	ambako	kwenye	kwenywewe	kote	kokote	kwingi	kwengine
MU-MU	mo	ambamo	mwenye	mwenywewe	mote	momote		mengine

Umoja na Wingi

Sentensi za Kiswahili zinaweza kubadilishwa kutoka kwa umoja hadi wingi, kulingana na ngeli yake. Baadhi ya ngeli hubaki sawia katika umoja na wingi.

Mifano ifuatayo itakuonyesha umoja na wingi wa sentensi katika ngeli mbalimbali.

Ngeli ya A-WA	
1. Mtoto huyu ni mvivu sana.	Watoto hawa ni wavuvi sana.
2. Mwizi aliyeiba ng'ombe wa mzee mkongwe amekamatwa na mwananchi.	Wezi walioiba ng'ombe wa wazee wakongwe wamekamatwa na wananchi
Ngeli ya KI-VI	
1. Kitabu chako kiko juu ya kitanda	Vitabu vyenu viko juu ya vitanda

2.	Chumba kile kidogo kimeangukia chungu	Vyumba vile vidogo vimeangukia vyungu.
Ngeli ya LI-YA		
1.	Jani lile linaficha tunda kubwa ambalo limeiva	Majani yale yanaficha matunda makubwa ambayo yameiva.
2.	Jiko lolote lenye kaa moto litolewe nje	Meko yoyote yenyе makaa moto yatolewe nje.
Ngeli ya U-I		
1.	Mtaa huo hauna mti wowote	Mitaa hiyo haina miti yoyote.
2.	Huu ndio mto uletao maji katika mji wetu	Hii ndiyo mito iletayo maji katika mito yetu.
Ngeli ya U-ZI		
1.	Ukuta mwingine umepigwa kwa upembe	Kuta nyiningine zimevunjwa kwa pembe.
2.	Ubaa mrefu uliokuwa kwenye ua wetu ulikatwa kwa upanga mweusi	Ndefu ndefu zilizokuwa kwenye nyua zetu zilikatwa kwa panga nyeusi.
Ngeli ya I-ZI		
1.	Nyumba iliyo karibu na barabara ile imefungwa	Nyumba zilizo karibu na barabara zile zimefungwa.
2.	Ndoo yenyе maji imewekwa juu ya mbao kubwa	Ndoo zenye maji zimewekwa juu ya mbao kubwa.
Ngeli ya U-YA		
1.	Uyoga uliokuwa hapa umeoza.	Mayoga yaliyokuwa hapa yameoza.
2.	Mhindi wa kuchoma umeibiwa.	Mahindi ya kuchoma yameibiwa.
Ngeli ya YA-YA		
1.	Mafuta na maji hayawezi kuchanganyika	Mafuta na maji hayawezi kuchanganyika.
2.	Damu ni nzito kuliko maji	Damu ni nzito kuliko maji.
Ngeli ya I-I		

1.	Sukari imemwagika kwenye changarawe hii.	Sukari imemwagika kwenye changarawe hii.
2.	Ugali ni tamu lakini mboga haina chumvi.	Ugali ni tamu lakini mboga haina chumvi.

Ngeli ya U-U

1.	Uji uliopikwa kwa unga wa wimbi ni mtamu kuliko ule wa mtama.	Uji uliopikwa kwa unga wa wimbi ni mtamu kuliko ule wa mtama.
----	---	---

Ngeli ya PA-PA

1.	Mahali ambapo palipandwa maua panapendeza sana	Mahali ambapo palipandwa maua panapendeza sana.
----	--	---

Ngeli ya KU-KU

1.	Huku niliko hakuvutii kama kwangu	Huku tuliko hakuvutii kama kwetu
2.	Kukimbia huku kunachosha.	Kukimbia huku kunachosha.

Ngeli ya MU-MU

1.	Nyumbani humu mna giza totoro.	Nyumbani humu mna giza tororo
----	--------------------------------	-------------------------------

Ukubwa na Udogo

Maneno huwekwa katika ukubwa au udogo yanapozidi kiasi cha wastani kinachotarajiwa. Hali ya ukubwa na udogo hutumika hasa unaposifia au kudharau kitu.

Ukubwa

Nomino zote katika hali ya ukubwa huwa katika ngeli ya LI-YA. Tunaweka maneno katika ukubwa kwa kuongeza kiungo JI na/au kutoa kiwakilishi cha ngeli.

Udogo

Maneno huwekwa katika udogo ili kusifia udogo wao au kudharau kiasi chake. Nomino zote katika hali ya udogo huwa katika ngeli ya KI-VI. Maneno huwekwa katika udogo kwa kuongeza kiungo ki- au kiji-. Katika baadhi ya maneno, kiambishi kiwakilishi cha ngeli huachwa nje tunapoweka maneno katika udogo.

Wastani

Hii ni hali ya kawaida/katikati ya nomino. Si kubwa si ndogo.

	WASTANI	UDOGO	UKUBWA
1.	mtu	kijitu	jitu
2.	mto	kijito	jito
3.	kitu	kijikitu	jikitu
4.	mtoto	kitoto / kijitoto	toto / jitoto
5.	mlango	kijilango	lango
6.	mwiko	kijimwiko / kijiko	jimwiko
7.	chungu	kijichungu	jungu
8.	nyumba	chumba / kijumba	jumba
9.	kikapu	kijikapu	kapu / jikapu
10.	mji	kijiji	jiji

Nyakati za Kiswahili

Nyakati katika lugha hutuonyesha kitendo chafanyika lini.

Mifano ya Nyakati

- Wakati Uliopita - LI
- Wakati Timilifu (uliopita muda mfupi) - ME
- Wakati Uliopo - NA
- Wakati Ujao - TA
- Wakati wa Mazoea - HU
- Wakati Usiodhahirika - A
- Wakati Timilifu Usiodhahirika - KA

Wakati Uliopita - LI

Wakati huu hurejelea kitendo kilichofanyika muda mrefu uliopita. Vitenzi katika wakati uliopita hutumia kiambishi "**LI**"

kwa mfano : *a-li-sema, ni-li-fika, wa-li-timuliwa*

- Mwanafunzi alifukuzwa shulenii.
- Mzee Katili alimpiga Bi Kazi.

Wakati Timilifu - Uliopita Muda Mfupi - ME

Wakati timilifu huonyesha kitendo ambacho kimekamilika sasa hivi au muda usio mrefu. Hutumia kiambishi **ME** katika vitenzi.

kwa mfano: *nimeshiba, limeanguka, kimeharibika*

- Mkoba wa babu umepasuka.
- Jicho la Bi Kijicho limetoboka
- Mzee Mauti ameaga dunia.

Wakati Uliopo - NA

Wakati uliopo huonyesha kitendo kinachoendela kufanyika sasa hivi. Hutumia kiambishi "**NA**" katika vitenzi.

kwa mfano: *a-na-soma, tu-na-kueleza, zi-na-angamia*

- Nyanya anasimulia hadithi
- Mtoto wa jirani anapigwa na mama yake
- Mvua inanyesha kwa ujeuri.

Wakati Ujao - TA

Huchukua kiambishi "**TA**" na hurejelea kitendo ambacho bado hakijafanyika lakini kinatarajiwa kufanyika..

kwa mfano: atakupa, kitajulikana, utapokelewa

- Mtoto atalifunga dirisha litakalokuwa likiingiza hewa.
- Je, utaenda sokoni kesho kutwa?

Wakati wa Mazoea - HU

Hutumia kiambishi "**HU**" na hurejelea kitendo ambacho hufanyika mara kwa mara au kila siku n.k.

kwa mfano: hutembea, husoma, huzilinda

- Dkt. Matumbo hutibu wagonjwa.
- Mchungwa ule huzaa machungwa matamu.

Wakati Usiodhahirika - A

Hutumia kiambishi cha ngeli au nafsi pamoja na kiungo "**A**" kurejelea kitendo kinachoendelea kutendeka katika wakati usiodhahirika.

kwa mfano: achukua, zapepea, twaangamia

- Baba atusubiri nyumbani.
- Vitabu vyako vyote vyachomeka

Wakati Timilifu Usiodhahirika - KA

Hutumia kiungo "**KA**" kurejelea kitendo ambacho kinakamilika katika wakati usiojulika. Pia hutumika kurejelea kitendo kifanyika baada ya kingine. Hutumiwa katika masimulizi.

kwa mfano: ikawalemea, tukazichukua, likampendeza

- Latifa akaangalia juu akamwona nyoka.
- Akawanyeshea mana wakiwa jangwani

Kukanusha

Kukanusha ni kukataa au kukana kauli.

Mara nyingi tunapokanusha, tuanaongeza kiambishi 'HA-' mwanzoni mwa kitenzi. Hata hivyo, kiambishi hicho hubadilika katika nafsi ya kwanza na ya pili umoja. Angalia jedwali lifuatalo.

Kukanusha Nyakati Mbalimbali

Kukanusha Wakati Uliopita (LI) => 'KU'

- Kajuta alimpigia kura. - Kajuta hakumpigia kura.
- Nilikupa nafasi yako. - Sikukupa nafasi yako.

Kukanusha Wakati Timilifu (Uliopita Muda Mfupi) (ME) => 'JA'

- Maziwa ya nyanya yamemwagika. Maziwa hayajamwagika.
- Viwete wametembea - Viwete hawajatembea.

Kukanusha Wakati Uliopo (NA) => '-I'

- Unasoma sentensi ya kwanza. - Husomi sentensi ya kwanza.
- Zinafanana na nyota. - Hazifanani na nyota.

Kukanusha Wakati Ujao (TA) => 'TA'

- Jua litawaka sana. - Jua halitawaka sana.
- Watakaribishwa kwenye malango ya lulu. - Hawatakaribishwa kwenye malango ya lulu.

Kukanusha Wakati wa Mazoea (HU) => '-I'

- Polisi wa jiji kuu huchukua hongo. - Polisi wa jiji kuu hawachukui hongo.
- Bendera hufuata upemo. - Bendera haifuati upemo.

Kukanusha Wakati Usiodhahirika (A) => '-I'

- Anita ampenda Kaunda. - Anita hampendi Kaunda.
- Chema chajiuza, kibaya chajitembeza. - Chema hakijiuzi, kibaya hakijitembezi.

Kukanusha Ki ya Masharti (KI) => 'SIVO'

- Ukimwadhibu mtoto, atapata adabu njema. - Usipomwadhibu mtoto hatapata nidhamu..
- Bei yake ikishuka, nitainunua. - Bei yake isiposhuka, sitainunua.

Kukanusha PO ya Wakati (PO) => 'SIVO'

- Uamkapo asubuhi ndugu yangu mshukuru Mungu. - Usipo amka asubuhi ndugu yangu usimshukuru Mungu.
- Mtoto aliapo mnyonyeshe. - Mtoto asipo lia usimnyonyeshe

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGE) => 'SINGE'

- Ningekuwa nakupenda ningekwambia mapema. - Nisingekuwa nakupenda nisingekwambia mapema.
- Zingekuwa nyingi, wangeziiba. - Zisingekuwa nyingi, wasingeziiba.

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGALI) => 'SINGALI'

- Khadija angalisoma kwa bidii angalikuwa na cheo kikubwa. - Khadija asingalisoma kwa bidii asingalikuwa na cheo kikubwa

- Yangalikuwa mabivu yangalianguka yenyewe. - Yasingalikuwa mabivu yasingalianguka yenyewe

Kukanusha Amri/Agizo (-a/-e) => 'SI'

- Peleka kikapu hiki kwa nyanya. - Usipeleke kikapu hiki kwa nyanya.
- Chakula kiliwe. - Chakula kisiliwe.
- Mpende adui yako. - Usimpende adui yako.
- Waambieni watu wa mataifa yote. Msiwaambieni watu wa mataifa yote.

Kukanusha Viunganishi vyta Kujumuisha (NA, KA) => 'WALA'

- Bafi alikuzaba kofi na kukupiga teke. - Bafi hakukuzaba kofi wala hakukupiga teke.
- Mama amepika chakula tukala pamoja. - Mama hajapika chakula wala hatujala pamoja.

Vitate, Vitawe na Visawe

Baadhi ya maneno ya Kiswahili yanaweza kuwa na maana sawa, maana zaidi ya moja au matamshi yanayotatiza. Vikundi hivi vitatu ni:

1. **Vitate** - maneno yanayotatiza kimatamshi. -" Vitate hutatiza kimatamshi
2. **Vitawe** - maneno yeye maana zaidi ya moja. -Vitawe hugawanywa kwa matawi au maana zaidi
3. **Visawe** - maneno tofauti yeye maana sawa. -Visawe huwa na maanasawa

Vitate

Maneno yanayotatiza kimatamshi.

1. **ndoaa na doaa :**
 1. **ndoaa** -kuungana kwa watu wawili na kuishi pamoja kama mume na mke
 2. **doaa** -alamu ya uchafu, kasoro au dosari
 - o **baba na papa :**
 - 4. **baba** -mzazi wa kiume
 - 5. **papa** -mnyama wa baharini
 - o **fua na vua :**
 - 7. **fua** -osha nguo, tengeneza vyuma
 - 8. **vua** -shika samaki kutoka majini; toa nguo
 - o **faa na vaa :**
 - 10. **faa** -inayostahili, inayopaswa
 - 11. **vaa** -weka nguo juu ya mwili

- **ngoma** na **goma** :
- 13. **ngoma** -ala ya muziki itoayo sauti inapopigwa
- 14. **goma** -acha kufanya kazi
- **shinda** na **shida** :
- 16. **shinda** -ongoza katika makabiliano, mashindano
- 17. **shida** -taabu au matatizo
- **shindano** na **sindano** :
- 19. **shindano** -makabiliano baina ya watu wawili au zaidi ili kutambua atakayeongoza
- 20. **sindano** -kifaa kinachotumika kushonea vitu
- **pinga** na **piga** :
- 22. **pinga** -kutokubaliana na jambo fulani
- 23. **piga** -kugonga au kuchapa
- **fahali** na **fahari** :
- 25. **fahali** -ng'ombe wa kiume, pia ndume
- 26. **fahari** -kujivunia, furaha
- **haba** na **hapa** :
- 28. **haba** -kisichokuwa kingi
- 29. **hapa** -mahali karibu
- 30. }

Vitawe

Mano yenyе maana zaidi ya moja

31. **paa** :
1. kwea (enda juu)
 2. mnyama wa porini anayefanana na mbuzi
 3. sehemu ya juu ya nyumba
 - **shinda** :
 5. kaa au ishi mahali/wakati fulani
 6. ongoza katika shindano
 7. tupu
 - **kaa** :
 9. sehemu yenyе moto ya kuni
 10. mnyama wa majini
 11. keti chini
 12. kuwa mahali fulani kwa muda
 - **mbuzi** :
 14. mnyama anayefugwa kama ng'ombe
 15. chombo cha kukunia nazi
 - **mlango** :
 17. ukoo au watu wenyе asili smoja
 18. sehemu ya kuingia kwenye nyumba
 19. kitu kinachotumika kifunga nyumba

▪ **fua** :

21. unda vyombo/vifaa mbalimbali kwa kupiga chuma
22. osha nguo

▪ **vua** :

24. toa nguo kutoka mwilini
25. toa samaki kwenye maji

▪ **kiboko** :

27. mnyama mkubwa wa baharini
28. silaha inayotumika kwa kuchapa au kupiga

▪ **tembo** :

30. aina ya ndovu
31. aina ya pombe
32. }

Visawe

Maneno tofauti yenye maana sawa.

33. **msichana** au **banati** : -kijana wa jinsia ya kike

34. **mvulana** au **ghulamu** : -kijana wa jinsia ya kiume

35. **huzuni** au **majonzi** : -hali ya kilio na huruma

36. **mazishi** au **matanga** : -shughuli za kumzika marehemu

37. **wakati** au **mwia** : -wakati au muda

38. **mtu** au **mja** : -mnyama atembeaye kwa miguu miwili mwenye uwezo wa kuongea na kufikiri kimantiki

39. **barua** au **waraka** : -kartasi inayoandikwa na kutumwa ili kuwasilisha ujumbe fulani

40. **siri** au **faragha** : -jambo lisilopaswa kujulikana na mtu mwengine

41. **macho** au **maninga** : -sehemu za mwili zinazotumika kuangalia na kuona

42. **mwangaza** au **nuru** : -miyale inayowezesha watu kuona vitu

43. **Mungu** au **Mola** au **Rabana** au **Jalali** au **Rabuka** : -Majina ya Mwenyezi Mungu

Msamiati wa Majina ya Ukoo

Haya ni majina ya heshima yanayotumiwa na watu mbalimbali katika familia kulingana na uhusiano wao. Pia huitwa msamiati wa nasaba/jamaa/jamii

Mifano

Familia Ndogo

Hii ni familia ya karibu, familia ya nyuklia (nuclear family) ambayo uhusisha tu wazazi na watoto wao.

1. **baba** : (father)
ni mzazi wa kiume.
2. **mama** : (mother)
mama ni mzazi wa kike.
3. **mwana** : (child)
mtoto wako
4. **mzazi** : (parent)
mtu aliyekuzaa
5. **ndugu** : (sibling)
mtoto wa mzazi/wazazi wako. Mara nyingi 'ndugu' hutumika kurejelea watoto waliozaliwa baada yako, au watoto wa kiume waliozaliwa na wazazi wako.
6. **kaka** : (brother)
mvulana aliyezaliwa na mzazi/wazazi wako. Aghalabu kaka hurejelea mvulana aliyezaliwa na mzazi/wazazi wako.
7. **dada** : (sister)
msichana aliyezaliwa na mzazi/wazazi wako. Aghalabu dada hutumika kurejelea wasichana waliokutangulia kuzaliwa.
8. **bin** : (son, mwana)
mtoto wa kiume
9. **binti** : (daughter)
mtoto wa kike.
10. **kifungua mimba** : (first born)
mtoto wa kwanza kuzaliwa
11. **kitinda mimba** : (last born)
mtoto wa mwisho kuzaliwa
12. **mapacha** : (twins)
watoto wawili waliozaliwa siku moja na mama mmoja
13. **mke** : (bibi, wife)
mwanamke mliyefunga ndoa pamoja kuanzisha familia.
14. **mume** : (husband)
mwanamume mliyefunga ndoa pamoja ili kuanzisha familia.
15. **baba wa kambo** : (stepfather)
mwanaume aliyeoa mamako, na ambaye si baba yako wa damu
16. **mama wa kambo** : (stepmother)
mwanamke aliyeolewa na babako, na ambaye si mama yako wa damu

Familia Kubwa

Familia Kubwa huhusisha familia ndogo pamoja na wazazi wa baba/mama, ndugu za baba na mama, pamoja na watoto wao. Kwa Kiingereza, familia hii huitwa *Extended Family*.

1. **babu** : (grandfather)
mzazi wa kiume wa mzazi wako. baba ya mama yako au baba yako.

2. **nyanya** : (grandmother, bibi)
mzazi wa kike wa mzazi wako. mama aliyemzaaa mamako au babako.
3. **mjukuu** : (grandchild)
mtoto wa mtoto wako
4. **mjomba** : (uncle, baba mkubwa, baba mdogo.)
mvulana aliyezaliwa na babu au nyanya yako. Aghalabu mjomba hutumika kurejelea ndugu wa kiume wa mama yako. Katika mfumo huo, mvulana aliyezaliwa kabla ya babako huitwa **baba mkubwa** naye yule aliyezaliwa baada ya babako huitwa **baba mdogo**
5. **shangazi** : (aunt, mama mdogo, mama mkubwa.)
msichana aliyezaliwa pamoja na mzazi wako. Aghalabu shangazi hutumika kurejelea ndugu wa kike wa baba yako. Katika mfumo huo, msichana aliyezaliwa kabla ya mamako huitwa **mama mkubwa** naye msichana aliyezaliwa baada ya mamako huitwa **mama mdogo**
6. **mpwa** : (nephew, niece)
mtoto wa ndugu yako
7. **amu** : (mjomba)
ndugu wa mzazi wako.
8. **binamu** : (cousin)
mtoto wa mjomba wako
9. **bintiamu** : (cousin)
mtoto wa kike wa mjomba wako. binamu wa kike.
10. **shemeji** : (sister-in-law, brother-in-law, relative by marriage)
ndugu wa mkeo au mumeo. ndugu wa mke wa kakako, ndugu wa mume wa dadako. undugu unaotokana na ndoa.
11. **wifi** : (sister-in-law)
mke wa ndugu yako.
12. **mkwe** : (in-law)
mzazi wa mke wako au mume wako.
13. **mkaza mjomba** : (aunt-in-law)
mke wa mjomba wako
14. **mkaza mwana** : (mkaza, daughter-in-law)
mke wa mtoto wako
15. **bavyaa** : (baba mkwe, father-in-law)
baba mkwe. baba aliyemzaa mke wako au mume wako
16. **mavyaa** : (mama mkwe, mother-in-law)
mama mkwe. mama aliyemzaa mke wako au mume wako

Nasaba - Vizazi

Huu ni mpangilio wa watu wa ukoo mmoja kulingana na vizazi mbalimbali. Orodha hii imepangwa kulingana na mpangilio wa mzazi > mtoto > n.k

1. **babu mkuu, nyanya mkuu** : (great grandparents)
mzazi wa babu au nyanya yako

2. **babu, nyanya** : (grandfather, grandmother)
mzazi wa baba yako au mama yako
3. **mzazi** : (parent)
mtu aliyekuzaa
4. **mwana** : (child)
mtoto wako
5. **mjukuu** : (grandchild)
mtoto wa mtoto wako
6. **kitukuu** : (great grandchild)
mtoto wa mjukuu.
7. **kinying'ina**: (great-great grandchild)
mtoto wa kitukuu.
8. **kilembwe**: (great-great-great grandchild)
mtoto wa kinying'ina.
9. **kilembwekeza**: (great-great-great-great grandchild)
mtoto wa kilembwe.
10. **kitojo** : (great-great-great-great-great grandchild)
mtoto wa kilembwekeza.

MSAMIATI WA MALIPO

Haya ni majina ya malipo yanayotolewa kwa shughuli/haja mbalimbali.

Mifano

1. **ada** : (bill) malipo ya kupata uduma k.v elimu, uanachama
2. **fidia** : (fine, faini) malipo ya mtu baada ya kumkosea mwengine au kumtia gharama/hasara
3. **karo** : (fee) malipo kwa ajili ya mafunzo (shulen)
4. **kiingilio** : (entry fee) malipo yanayotozwa watu ili kushiriki katika jambo fulani
5. **kiinua mgongo** : (tip) malipo anayotoa mtu kama shukrani kwa jambo alilotendewa au analotaka kutendewa
6. **kodi** : (rent) malipo kwa kutumia nyumba au kiwanja. aghalabu hulipwa kila mwezi.
7. **marupurupu** : (allowances) pesa za matumizi ya kila siku
8. **mtaji** : (capital) pesa ambazo mtu huhitaji ili kuanzisha biashara
9. **nauli** : (fare, ticket) malipo ya kusafiri
10. **riba**: (interest) pesa zaidi mtu anazopata kwa kuweka pesa kwenye banki kwa muda fulani au malipo zaidi mtu anayohitajika kulipa juu ya kiasi alichochukua kama mkopo.
11. **rushwa**: (hongo) malipo yanayolipwa kinyume cha sheria ili kumfanya mtu akupendelee katika jambo fulani.
12. **ushuru** : (tax) malipo kwa serikali

Msamiati wa Kazi

Huu ni msamiati wa watu wanaofanya kazi mbalimbali.

Mifano

1. **dobi** : hufanya kazi ya kuosha nguo
2. **karani** : (accountant) anayeangalia matumizi ya pesa katika benki au kampuni fulani
3. **katibu** : (secretary) anayeweka rekodi za mambo na orodha mbalimbali katika kampuni au idara fulani
4. **kungwi** : hufunza vijana jandoni
5. **mchuhuzi** : (hawker) anayeuzza bidhaa kutoka nyumba hadi nyumba
6. **mfinyanzi** : hufinyanga udongo kutengeza vyombo kama vyungu, n.k
7. **mhandasi** : (engineer) anayefanya kazi ya kuunda au kurekebisha injini/mashine mbalimbali
8. **mhasibu** : (mathematician) mtu anayefanya kazi ya hesabu
9. **mhunzi** : hufua vyuma
10. **mkutubi** : (librarian) anayeweka rekodi za vitabu katika maktaba, na kuwasaidia wanaotaka kuomba vitabu.
11. **tabibu** : (daktari, doctor) anayetibu watu
12. **topasi** : (janitor) kazi ya kuosha vyoo

Msamiati wa Walemau

Haya ni majina yanayopewa watu waliolemaa sehemu mbalimbali za mwili. Kiungo cha mwili husemekana kwamba kimelemaa pale ambapo hakiwezi kufanya kazi yake vizuri kama inavyohitajika. Kwa mfano, macho yasiyoweza kuona chochote, miguu isiyoweza kutembea n.k.

Mifano

1. **bubu** : (dumb, mute) mtu asiyeweza kuongea
2. **chongo** : mtu mwenye jicho moja
3. **gumba** : mwenye nundu mgongoni
4. **kibogoyo** :mtu asiye na meno
5. **kigugumizi** mtu mwenye shida ya kutamka maneno
6. **kilema** : mtu aliyelemaa miguu na mikono - asiyeweza kutembea wala kushika chochote

7. **kipofu** : (blind) mtu asiyeweza kuona.
8. **kiwete** : mtu aliyelemaa miguu. asiyeweza kutembea
9. **kiziwi** : (deaf) mtu asiyeweza kusikia.
10. **matege** : mwenye miguu iliyopinda
11. **punguani** : mtu asiyekuwa na akili timamu

Msamati wa Mapambo

Mapambo ni vitu vinavyovaliwa na watu ili kujirembesha; kuwafanya wavutie machoni pa watu wengine;

Mifano

1. **bangili** : (bracelet) ni pambo la duara linalovaliwa mkononi na wanawake.
2. **herini** : (kipuli) ni pambo linalovaliwa kwenye ndewe la sikio.
3. **hina** : ni rangi nyekundunyekundo inayopakwa miguuni na mikononi mwa wanawake.
4. **kago** : (utanda) ushanga unaovaliwa kiunoni
5. **kanta** : ni rangi nyeusi inayopakwa kwenye mvi (nywele nyeupe) ili nywele zionekana kama nyeusi, hasa na wale wasiopenda uzee.
6. **keekee** : ni pambo linalovaliwa na wanawake mkononi kama kikuku au bangili.
7. **kigesi** : (anklet) bangili/kikuku kinachovaliwa na wanawake miguuni.
8. **kikuku** : pambo la duara linalovaliwa mkononi au mguuni.
9. **kipini** : pambo linalovaliwa puan (sehemu ya juu)
10. **kishaufu** : (hazama, kikero) hili ni pambo la duara linalovaliwa puan (sehemu ya chini).
11. **mafuta** : (oil, petroleum jelly) ni kitu kioevu kinachopakwa mwilini kwa makusudi ya kulainisha ngozi na kunukia vizuri.
12. **marashi** : (manukato) haya ni kifurushi, maji au mafuta yanayonukia vizuri yanayoundwa kwa mawaridi na kemikali nyingine yanayopakwa mwilini hasahaha kwapani.
13. **mkufu** : (necklace) ni kitu chembamba kama mnyororo kinachoundwa kwa madini kama dhahabu, fedha n.k kinachovaliwa shingoni.
14. **mshipi** : (belt) ni mkanda unaovaliwa kiunoni.
15. **ndewe** : ni tundu linalotobolewa kwenye sehemu ya chini ya sikio ili kuvaliwa mapambo ya sikioni.
16. **ndonya** : ni tundu linalotobolewa katika sikio na mdomo wa juu au mdomo wa chini
17. **nembo** : ni chale zinazochanjwa usoni au kwenye sehemu nyingine za mwili. Nembo zilitumika kuonyesha kubaleghe(kuvunja ungo) kwa wasichana; kubainisha kabilia au kuonyesha urembo tu.
18. **njuga** : kengele ndogondogo zinazovaliwa shingoni, miguuni na mikononi hasa wakati wa kuchenza ngoma za kitamaduni.
19. **nyerere** : ni uzi mwembamba wa madini unaovaliwa mikononi na miguuni.

20. **nywele bandia** : (wig) ni nywele za kununua zinazovaliwa na kina dada ili kujiongezea urembo.
21. **pete** : (ring) pambo la madini la duara linalovaliwa kidoleni.
22. **poda** : (powder) ni rangi nyeupe, laini itumiwayo na wanawake kujipaka.
23. **rangi ya kucha** : (nail polish) ni rangi inayopakwa kwenye kucha na wasichana
24. **rangi ya midomo** : (lipstick) ni rangi nyekundunyekundu inayopakwa kwenye midomo na wanawake.
25. **saa** : (hand watch) kifaa cha kupimia wakati kinachovaliwa mkononi kama pambo.
26. **tai** : (tie) nguo/kitambaa kilichoundwa ili kuvaliwa shingoni juu ya shati haswa wakati wa shughuli rasmi
27. **taji** : (crown) kofia inayovaliwa na wafalme, watawala au washindi kuashiria cheo chao au ushindi wao.
28. **ukaya** : (jebu) nguo au kitambaa kinachovaliwa kukinga sehemu ya mdomo hasa na wanawake Waislamu.
29. **usinga** : nywele za farasi au nyumbu zinazovaliwa mkononi bangili.
30. **wanja** : ni rangi nyeusi ya majimaji au ungaunga inayotumika na wanawake kupaka machoni, usoni, mikononi na hata miguuni.

Hisabati na Tarakimu

Msamiati wa hesabu/hisabati unaangazia: majina mbalimbali ya tarakimu/nambari; kuandika tarakimu kwa herufi.maneno; tarakimu za kiarabu; akisami (fractions) na asilimia (percentages).

Tumekuandalia:

1. Nambari za Kimsingi (0-9) Kiswahili na Kiarabu
2. Kumi na (11-19) Kiswahili na Kiarabu
3. Makumi/Ukumi (10-90)
4. Akisami (fractions)
5. Mifano Kadhaa

NAMBAARI ZA KIMSINGI

Haya ni majina ya tarakimu mbalimbali zinapoandikwa kwa herufi (badala ya nambari) yenye asili ya Kiswahili/Kibantu na pia yale yenye asili ya Kiarabu. Pia, tumeongezea majina ya makumi mbalimbali (10-90)

TARAKIMU	KISWAHILI	KIARABU
0	sufuri	sufuri

1	moja	wahed
2	mbili	thenini
3	tatu	thelatha
4	nne	aroba
5	tano	hamsa
6	sita	sita
7	saba	saba
8	nane	themania
9	tisa	tisa

KUMI NA

Majina ya ya tarakimu kutoka (11-19) kwa Kiswahili na kwa Kiarabu.

	KISWAHILI	KIARABU
10+		
11	kumi na moja	edatashara
12	kumi na mbili	thenashara
13	kumi na tatu	thelathashara
14	kumi na nne	arobatashara
15	kumi na tano	hamsatashara
16	kumi na sita	sitatashara
17	kumi na saba	sabatashara
18	kumi na nane	themantashara
19	kumi na tisa	tisatashara

MAKUMI

Kuandika tarakimu mbalimbali katika hali ya ukumi. (11-99).

*10	JINA	MFANO		
		#	KISWAHILI	KIARABU
10	kumi	12	kumi na mbili	thenashara
20	ishirini	27	ishirini na saba	saba wa ishirini
30	thelathini	32	thelathini na mbili	thenini wa thelathini
40	arobaini	42	arobaini na mbili	thenini wa arobaini
50	hamsini	52	hamsini na mbili	thenini wa hamsini
60	sitini	61	sitini na moja	wahed wa sitini
70	sabini	76	sabini na sita	sita wa sabini
80	themanini	89	themanini na tisa	tisa wa themanini
90	tisini	93	tisini na tatu	thelatha wa tisini

AKISAMI

Akisami hutumiwa kuonyesha sehemu ya kitu kizima. Kwa mfano, ukigawa kilo moja kwa visehemu vinne vinavyotoshana, kila kisehemu kitakuwa na uzani wa **robo** kilo (sehemu ya nne au moja kwa nne) ya kilo.

1/#	JINA	MFANO		
1/2	nusu	1/2	nusu	moja kwa mbili
1/3	thuluthi	2/3	thuluthi mbili	mbili kwa tatu
1/4	robo	2/4	robo mbili	mbili kwa nne
1/5	humusi	3/5	humusi tatu	tatu kwa tano

¹ / ₆	sudusi	⁴ / ₆	sudusi nne	nne kwa sita
¹ / ₇	subui	⁶ / ₇	subui sita	sita kwa saba
¹ / ₈	thumuni	⁷ / ₈	thumuni saba	saba kwa nane
¹ / ₉	tusui	³ / ₉	tusui tatu	tatu kwa tisa
¹ / ₁₀	ushuri	⁶ / ₁₀	ushuri sita	sita kwa kumi
¹ / ₁₀₀	asilimia	⁷² / ₁₀₀	asilimia sabini na mbili	sabini na mbili kwa mia moja

Ushairi

Ushairi ni utungo wa kisanaa unaotumia lugha teule na mpangilio fulani wa maneno badala ya kutumia lugha natharia(mflulizo).

Ushairi unaweza kuwa kipera cha fasihi simulizi (nyimbo) na pia katika fasihi andishi kwa sababu mashairi yanaweza kuwasilishwa kwa njia ya kukariri na pia kwa njia ya maandishi. Mashairi yanayoghanwa badala ya kuimbwa huitwa maghani.

Uchambuzi

Katika ushairi, tutaangalia:

- Aina za Mashairi - Kuainisha mashairi kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti.
- Bahari za Ushairi - Muundo wa shairi kulingana vina, idadi ya mizani, vipande, mpangilio wa maneno n.k.
- Uchambuzi wa Mashairi - Mambo muhimu unayohitajika kuzingatia unapochambua shairi
- Uhuru wa Mshairi - Ukiukaji wa kanuni za sarufi
- Istilahi za Kishairi - Msamiati unaotumika katika ushairi km vina, mizani n.k
- Sifa za Ushairi - Sifa zinazobainisha ushairi kutokana na aina nyingine za sanaa.
- Umuhimu wa Ushairi - Umuhimu wa ushairi katika jamii.

Istilahi za Kishairi

Haya ni baadhi ya maneno ambayo hautakosa kukutana nayo unapozingatia ushairi. Ni muhimu mwanafunzi kuyajua vizuri.

- **Shairi** - ni sanaa ya maneno (utunzi maalum wa lugha ya kisanaa) unaotumia mpangilio na uteuzi maalum wa maneno na sauti ili kuitisha ujumbe fulani.
- **Vina** - ni silabi za mwisho katika kila kipande.

- **Mizani** - ni idadi ya silabi katika kila mshororo.
- **Mshororo** - ni msitari mmoja wa maneno katika shairi.
- **Ubeti** - ni kifungu cha mishororo kadhaa.
- **Vipande** - ni visehemu vya mshororo vilivyogawanywa kwa alama ya kituo(,)
- **Ukwapi**- kipande cha kwanza katika mshororo
- **Mwandamo** - Kipande cha tatu katika mshororo
- **Ukingo** - kipande cha nne katika mshororo
- **Utao** - kipande cha pili katika mshororo
- **Mwanzo** - mshororo wa kwanza katika ubeti
- **Mloto** - mshororo wa pili katika ubeti
- **Kimalizio/Kiishio** - mshororo wa mwisho katika ubeti usiorudiwarudiwa katika kila ubeti.
- **Kibwagizo** - mshororo wa mwisho katika ubeti unaorudiwarudiwa kila ubeti.

Sifa za Ushairi

- Huwa na vina, mizani, mishororo na beti
- Hutumia lugha teule
- Hufupisha au kurefusha maneno ili kutosheleza idadi ya mizani
- Mashairi hayazingatii kanuni za kisarufi. (Angalia uhuru wa mshairi)
- Hutumia mbinu za lugha

Umuhimu wa Mashairi

- Kuburudisha
- Kuhamasisha jamii
- Kukuza sanaa na ukwasi wa lugha
- Kuliwaza
- Kuelimisha
- Kuonya, kutahadharisha, kunasihi na kuelekeza
- Kupitisha ujumbe fulani
- Kusifia mtu au kitu
- Kukejeli au kukemea mambo yanayoenda kinyume na maadili ya jamii

Aina za Mashairi

Mashairi yanaweza kugawanywa katika aina mbalimbali kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti.

Tanbihi: Aina za Mashairi ni tofauti na Bahari za Ushairi. Aina za mashairi huzingatia idadi ya mishororo katika kila ubeti ilhali Bahari za Shairi hutegemea na muundo wa shairi kwa kuzingatia vina, mizani, vipande na mpangilio wa maneno.

Shairi moja haliwezi kuwa la aina mbili (k.v tarbia na takhmisa) lakini shairi linaweza kuwa katika bahari zaidi ya moja.

Zifuatazo ni aina za mashairi kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti

AINA	MISHORORO	
Umoja/tathmina	1	Tathmina au Umoja ni shairi lenye mshororo mmoja katika kila ubeti.
Tathnia	2	Tathnia ni shairi lenye mishororo miwili katika kila ubeti.
Tathlitha	3	Tathlitha ni shairi lenye mishororo mitatu katika kila ubeti.
Tarbia	4	Tarbia ni shairi lenye mishororo minne katika kila ubeti. Mashairi mengi ni ya aina ya tarbia.
Takhmisa	5	Takhmisa ni shairi lenye mishororo mitano katika kila ubeti.
Tasdisa	6	Tasdisa ni shairi lenye mishororo sita katika kila ubeti.
Usaba	7	Usaba ni shairi lenye mishororo saba katika kila ubeti.
Ukumi	10	Ukumi ni shairi lenye mishororo kumi katika kila ubeti.

Mashairi ya arudhi

Haya ni mashairi ambayo hutungwa kwa kuzingatia kwa makini taratibu za kijadi za utunzi. Hizi ni sheria zinazopokezanwa kutoka kizazi hadi kingine. Ndipo mashairi yaliyotungwa kwa kuzingatia kanuni hizo pia huitwa mashairi ya kimapokeo.

Kanuni hizo huzingatiwa katika:

- Vina. Sharti shairi liwe na muwala wa vina katika ubeti au shairi zima
- Mizani: Idadi ya mizani katika mishororo hudumishwa.
- Beti: Kila ubeti una idadi maalum ya mishororo.

Kwa kudumisha idadi sawa ya mishororo katika kila ubeti, tunapata aina zifuatazo za mashairi

1. Tathmina: Ni shairi lenye mshororo mmoja katika kila ubeti

2. Tathnia/ Tathnitha: Shairi la mishororo miwili katika kila ubeti.

3. Tathlitha: Shairi lenye mishororo mitatu katika kila ubeti

Mf

Karibu ukumbini, usiwe mpitanjia.
tukuone hadharani,tuliondowe pazia.
usijitie kizoroni, ukumbi sio ridhia.

Hashili kifichoni,ukumbini hajangia
Bi Salma dirishsani, usidhani kakimbia.
hoodhood yupembeni, selemani karidhia.

4. Tarbia : Shairi lenye mishororo minne katika kila ubeti.

Mf

Mikoba yetu kwapani, yatufanya tushaini
Kitembeapo njiani, wa kushoto ukwapani
Wa kulia unjiani, wapunga ufurahani
Kwa raha zetu jamani, twajimwaga tuachenii

Nataka nikupe siri, sijesema yakiriji
Mengine ina sihiri, ya waganga na warihi
Tokea alfajiri, ulalapo wafurahi
Mikoba ina kachori, na badia za falahi

5. Takhmisa: Shairi lenye mishororo mitanokatika kila ubeti

6. Tasdisa/ Tashilita: Shairi lenye mishororo sita katika kila ubeti

7. Ukumi : Shairi lenye mishororo kumi katika kila ubet

Bahari za Ushairi

Bahari za ushairi ni nyingi sana. Shairi huainishwa katika bahari fulani kulingana na mtindo wake, umbo lake na matumizi ya lugha.

Mifano ya Bahari za Ushairi

1. **Utenzi** - shairi ndefu lenye kipande kimoja katika kila mshororo.
2. **Mathnawi** - ni shairi la vipande viwili (ukwapi na utao) katika kila mshororo.

" Ewe mtunga silabi, na sauti ya kinubi,
Majukumu hatubebi, maadamu hatushibi,
Mateso kwa ajinabi, kwa mabwana na mabibi
Ukija hayatukabi, karibia karibia "

3. **Ukawafi** - ni shairi la vipande vitatu (ukwapi, utao na mwandamo) katika kila mshororo.

" Nashindwa nikupe nini, nishukuru kwa malezi, mapenzi na riziki,
Ni pendo kiasi gani, lishindalo la mzazi, kweli mama hulipiki,
Ulinilinda tumboni, ukilemewa na kazi, ila moyo huvunjiki,
Kanilisha utotonii, mavazi pia malazi, ukitafuta kwa dhiki.
"

4. **Mavue** - Shairi la vipande vinne (ukwapi, utao, mwandamo na ukingo) katika kila mshororo.

" Sisi walipa ushuru, wajenga taifa, tena kwa bidii, twahangaishwa,
Tumenyimwa uhuru, tuna mbaya sifa, hatujivunii, tunapopotoshwa,
Kila tunapopazuru, damu na maafa, hatutulii, hali ya kutishwa
"

5. **Ukaraguni** - shairi ambalo vina vyake vya kati na vya mwisho hubadilika kutoka ubetio mmoja hadi mwininge.

" Vina Ubeti 1: ---ni, ---mi,
ubeti 2: ---ta, ---lo,
ubeti 3: ---po, ---wa,

6. **Ukara** - shairi ambalo vina vya kipande kimoja havibadiliki kutoka ubeti mmoja hadi mwininge, lakini vina vya kipande kingine hubadilika. Kwa mfano, vina vya kati vinafanana kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho lakini vina vya kipande cha mwisho vinabadilika kutoka ubeti mmoja hadi mwininge.

" vina Ubeti 1: ---shi, ---ma,
ubeti 2: ---shi, ---ko,
ubeti 3: ---shi, ---le,
ubeti 4: ---shi, ---pa
"

7. **Mtiririko** - shairi ambalo vina vyake vya mwisho na vya kati havibadiliki kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho.

" kwa mfano vina vikiwa (---ni, ---ka) kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho.

8. **Mkufu/pindu** - Shairi ambalo neno la mwisho au kifungu cha mwisho cha maneno katika ubeti mmoja, hutangulia katika ubeti unaofuatia.

" Hakika tumeteleza, na njia tume poteza,
Nani wa katuongoza, aliyepewa uweza,
Filimbi akipuliza, tusiyeweza kupuuza,
Bila twaisikiliza, bila ya kuzungumza,

Bila ya kuzungumza, wala mwendo kulegeza,
Tumwandame ja mwangaza, kututoa palipo giza,
Penye dhiki ya kuliza, bila sauti kupaza
Pengo hili kulijaza, ni nani anayeweza, "

9. **Kikwamba** - Neno moja au kifungu cha maneno hurudiwarudiwa kutanguliza mishororo au ubeti katika shairi.
- " Jiwe hili lala nini, ila moshi na majani,
 Jiwe linalala lini, litokapo vileoni,
 Jiwe hili halineni, lina macho halioni,
 Jiwe na tulibebeni, tulitupe mitaroni
10. **Kikai** - Shairi lenye kipande kimoja kifupi (chenye mizani chache kuliko kingine) Mfano (8,4)
- " Nani binadamu yule, adumuye,
 Anayeishi milele, maishaye
 Jenezani asilale, aluliye,
 Kaburi liko mbele, sikimbiye.
11. **Msuko** - Shairi ambalo kibwagizo/mshororo wa mwisho ni mfupi kuliko mishororo mingineyo. K.v (8,8) (8,8) (8,8) (8).
- " Hawajazawa warembo, usidhani umefika,
 Ukitisifiwa mapambo, jinsi ulivyouumbika,
 Akipata jipya umbo, 'tabaki kihangaika,
 Usidhani umefika. "
12. **Mandhuma** - shairi ambalo kipande kimoja hutoa hoja, wazo ama swalii, huku cha pili kikitoa jibu/suluhihisho.
13. **Malumbano** - Mashairi mawili ambapo mshairi mmoja hutunga shairi akijibu au kupinga utunzi wa mshairi mwengine.
14. **Ngonjera** - Shairi lenye wahusika wawili wanaojibizana. K.m. Ubeti wa kwanza, mwalimu, na wa pili, mwanafunzi.
15. **Sakarani** - Shairi lenye bahari zaidi ya moja.
16. **Sabilia** - Shairi lisilokuwa na kibwagizo. Kituo (mshororo wa mwisho) hubadilika kutoka ubeti hadi ubeti.
17. **Shairi huru** - shairi lisilozingatia sheria za ushairi
18. **Shairi guni** - shairi lenye makosa ya arudhi za shairi

Fasihi Simulizi

FASIHI SIMULIZI	
Utanzuwa	Fasihi
Kiingereza	Oral Literature

Tanzuza Fasihi Simulizi	Hadithi / Ngano Nyimbo Maigizo TungoFupi
VIPERA VYA TANZU ZA FASIHI SIMULIZI	
HADITHI / NGANO	Khurafa Hekaya Mighani / Visakale Usuli / Visaviini Visasili HadithizaMtanziko HadithizaMazimwi
NYIMBO	Mashairi Kimali Wawe/Hodiya NyimbozaNdoa NyimbozaKidini NyimbozaKisiasa ZaTohara/Jandoni NyimbozaKizalendo
TUNGO FUPI	Methali Vitendawili Mafumbo VitanzaNdimaVichezeaManeno Semi Lakabu Misimu
MAIGIZO	MichezoYaKuigiza Ngomezi Miviga MalumbanoyaUtani Mazungumzo/Soga Ulumbi Vichekesho Maonyesho

FasihiSimulizini utanzuwa fasihi ambaouna wakilishi sanaaya lughainay opiti shwakutoka kwakiza zihadiki za kwanji ya maneno/masimulizi ya domo.

Sifaza Fasihi Simulizi

1. Hupitishwakwanjijayamdomo
2. Ufanisiwasanaakatikafasihisimulizihutegemeauwezowamsimulizi, au wahusika
3. Masimuliziyakeyanawezakuathiriwanamazingira, hisianahali
4. Ni maliyajamii. Hakunamtufulanianayemilikisanaakatikafasihisimulizi.
5. Inawezakubadilikakutokakizazihadikizazi, au mazingirambalimbalkwasababuhutegemeakumbukumbuyamsimulizi.
6. Aghalabuhuwanafunzofulani

Umuhimu wa Fasihi Simulizi

1. Kuburudisha - Hufurahishanakuchangamshahadhira
2. Kunasihi- kutoleamawaidhanakuonyeshamwelekeounaotarajiwakatikajamii
3. Kuelimishawatukuhusuvitumbalimbalihasamazingiraya
4. Kutambulishajamii - jamiimbalimbalihusifikakutokananasanaazaokatikafasihisimulizikama vile nyimbo
5. Kuhifadhinakudumishautamaduniwajamii
6. Kuunganishawatu - huletawatupamoja
7. Kukuzalugha - fasihihuimarshalughakwakuwahutumiambinumbalimbalizalugha.
8. Kuliwaza - hutoahuzuninhakuletamatumaini.
9. Kupitishamuda - wakatimwinginefasihisimulizihutumikakupitishamuda.

Khurafa

Hurafa au Khurafa ni hadithi ambazo wahusika wake huwa ni wanyama. Hadithi hizi hunua kuangazia tabia za kibinadamu kuptitia kwa wanyama. Hadithi nyingi huwa ni za khurafa ambapo wanyama hupewa uwezo wa kibinadamu wa kuongea, kufanya kazi, kufikiri na nyinginezo.

Kwa kuwa wahusika wote katika hadithi za aina hii ni wanyama kutoka mwanzo hadi mwisho, hatuwezi kusema kwamba mbinu ya [uhuishaji/tashihisi](#) imetumika.

Sifa za Khurafa

1. Wahusika wake ni wanyama wenye uwezo wa kuongea na kufanya kama binadamu
2. Hurejelea maswala yanayopatikana katika jamii zetu kama utendaji kazi, ukuzaji uchumi, uongozi, utangamano katika jamii, n.k
3. Funzo lake huwa wazi kv tamaa, ujinga n.k

Umuhimu wa Khurafa

1. Kuburudisha hadhira
2. Kuelimisha watoto kuhusu wanyama mbalimbali na sifa zao
3. Kukuza maadili katika jamii
4. Kuelekeza na kunasihi
5. Kupitisha muda

Mifano

MNYAMA	SIFA
Sungura	tabia za ujanja - sungura huwakilisha watu wasiopenda kuchoka/kufanya kazi lakini hutumia ujanja wao kula jasho la wengine, au kuwaangamiza adui zao.
Simba	kwa mara nyingi simba hutumika kama kiongozi/mfalme - huwakilisha watu wenyе ukali katika jamii, ambao wakiongea husikika na huogopewa sana.
Fisi	Ni mhusika mwenye tamaa na ulafi ambaye fikira zake zimetawaliwa na tamaa yake. Fisi hutumika kuwakilisha wanadamu wazembe na wajinga, wasiopenda kufikiria sana kwani mawazo yao yamejikita katika tamaa zao.
Nyani	Anapotumika katika hadithi, hudhihirisha hekima na uwezo wa kufanya uamuzi wa busara. Nyani hutumika sana kama hakimu na huwakilisha viongozi wenyе hekima katika jamii.
Nyoka	ni mnyama mwenye hila na huwakilisha watu wenyе hila katika jamii.
Kobe	huwakilisha watu wanyamavu, ambao japo wanajua kufanya kitu, hawapendi kuchangia, lakini mwisho huibuka washindi; watu wasiokimbilia kufanya mambo
Ndovu	huwakilisha watu wenyе kimbelembele, ambao hujisifu na kujitafutia umaarufu. Watu wa aina hii hupenda kuwa katika msitari wa mbele japo huenda hawana ujuzi wa kutosha katika jambo lilo.

Hekaya

Hekaya ni hadithi ambazo huwa na mhusika mmoja mjanja au mwerefu kuliko wenzake. Mhusika huyu hutumia ujanja kujinufaisha kutoka kwa mhusika mwengine anayedanganyika kwa upesi. Kwa mfano, Hekaya za Abunuwas, hadithi za sungura mjanja n.k

Sifa za Hekaya

1. Huwa na mhusika mmoja mjanja anayewahadaa wenzake.
2. Mhusika mjanja hunufaika kutoka kwa wengine japo hastahili.
3. Ni hadithi fupi yenye funzo fulani

Umuhimu wa Khurafa

1. Kuburudisha hadhira
2. Kutoa mafunzo
3. Kutahadharisha
4. Kuelekeza na kunasihi
5. Kupitisha muda

Mifano

1. Hadithi za Sungura na Fisi
2. Hadithi za Abunuwas

Mighani au Visakale

Visakale ni hadithi za mashujaa wanaosifiwa katika jamii. Aghalabu mashujaa hawa walipigania jamii zao katika vita dhidi ya jamii nyingine au vita vya ukombozi. Shujaa katika visakale huitwa **jagina**. Maadui wa mashujaa huitwa **Majahili**

Sifa za Mighani

1. Hutumia chuku kusifia matendo na uwezo wa shujaa.
2. Majagina huwa na uwezo wa **ukiamauumbile** (uwezo unaozidi wa binadamu)
3. Huwa ni vigumu sana kwa shujaa kuuawa minghairi ya idadi ya maadui wake
4. Shujaa huwa na siri kuu ya nguvu zake (kama nguvu kuwa kwenye kivuli, nywele, n.k)
5. Jagina hupigania haki za jamii yake
6. Jamii ya jagina huwakilisha wema ilhali maadui wao huwakilisha ubaya.
7. Jagina hufa mwishoni, haswa baada ya kusalitiwa na mtu wake.
8. Hadithi hizi huaminika kuwa za kweli ama zenye kiwango fulani cha ukweli; kwamba mashujaa hao walikuwa.

Sifa za Jagina (Shujaa)

1. Huwa na nguvu zinazotokana na siri fulani
2. Wana uwezo wa ukiamauumbile
3. Hupigania haki za jamii yao
4. Huwa na kimo kisichokuwa cha kawaida k.v mfupi sana, mrefu sana n.k
5. Aghalabu huwa watu wema kulingana na maadili ya jamii zao.

Umuhimu wa Visakale

1. Kuunganisha jamii
2. Kuhifadhi historia ya jamii
3. Kuelimisha, kunasihi na kuelekeza
4. Kuburudisha
5. Kupitisha muda

Mifano ya Majagina

JAGINA	KABILA	
Mekatilili wa Menza	Giriama	Mwanamke aliyeongoza wanandi dhidi ya wakoloni
Fumo wa Linyongo	Wapate	Vita dhidi ya Sultani wa Pate
Kinjeketile Ngwale	Wamatumbi	Majimaji Rebellion
Luanda Magere	Luo	Vita dhidi ya Wanandi
Koitalel arap Samoei	Nandi	Nandi Rebellion
Shaka	Zulu	Aliongezea ufalme wa Kizulu

Ngano za Usuli (Visaviini)

Ngano za usuli husimulia asili au chanzo cha dhana fulani. Visasili hukusudia kuelezea kwa nini jambo fulani hutokea au kwa nini vitu huwa kama vilivyo. Kwa mfano kwa nini fisi huchechemea, kwa nini kobe hutembea polepole n.k. Hujibu swalii: *Kwa nini jambo fulani huwa jinsi lilivyo?*

Tanbihi: Tofauti kati ya [visasili](#) na usuli(visaviini) ni kwamba visasili huhusisha jamii fulani, mila, imani na matukio ya kiada kama vile kifo, tohara n.k ilhali ngano za usuli huelezea kwa nini mambo fulani hufanyika bila kuhusisha jamii au imani.

Sifa za Usuli

1. Hueleza aili ya dhana/hali fulani ulimwenguni.
 2. Huwa na mwanzo maalum - kuonyesha kwamba katika zama za kale dhana inayorejelewa, haikuwa vile ilivyo sasa.
- Mfano:
1. Hapo zamani za kale, kobe alikuwa na ngozi laini kama wanyama wengine...
 3. Huwa na mwisho maalum - kuthibitisha kwamba yaliyosimuliwa katika hadithi hiyo ndiyo yaliyopelekea kuwepo kwa hali hiyo.
- k.m:
1. ...*Hii ndiyo sababu ngozi ya kobe ina magamba.*
 2. ... *Tangu siku hiyo fisi huchechemea.*
 3. ... *na hadi wa leo kuku hutazama juu anapokunywa maji.*
4. Hurejelea dhana zinazopatikana katika ulimwengu wa sasa.

Umuhimu wa Usuli

1. Kuelimisha watoto kuhusu mazingira na dhana mbalimbali
2. Kutafuta maelezo ya mambo yanayochukuliwa kuwa ya kawaida.
3. Kuelekeza na kunasihi
4. Kuburudisha hadhira
5. Kukuza uwezo wa kufikiri
6. Kupitisha muda

Mifano

1. Kwa nini fisi huchechemea
2. Kwa nini ngozi ya Kobe ina magamba
3. Kwa nini chura ana mabaka katika ngozi yake
4. Kwa nini kanga hana manyoya
5. Kwa nini Paka na panya ni maadui

Visasili (Visa-asili)

Visasili ni ngano za kihistoria zinazoleza chimbuko /**asili** ya jamii/kabila fulani; tamaduni mbali mbali katika jamii ile na namna jamii hiyo ilivyofika katika eneo lake la sasa. Visasili husaidia kuelezea asili ya mambo yasiyoelezekakama vile mauti, jando, tohara, ndoa na tamaduni/imani nytinginezo.

Tanbihi: Tofauti kati ya visasili na [usuli\(visaviini\)](#) ni kwamba visasili huhusisha jamii fulani, mila, imani na matukio ya kiada kama vile kifo, tohara n.k ilhali ngano za usuli huelezea kwa nini mambo fulani hufanyika bila huhusisha jamii au imani.

Sifa za Visasili

1. Huelezea chimbuko la jamii fulani
2. Matokeo yake hufanyika mwanzoni (k.v mwanzo wa dunia)
3. Aghalabu huhusisha miungu, malaika n.k
4. Kuburudisha

Umuhimu wa Visasili

1. Kutafuta jibu kwa maswali yanayotatiza
2. Kuhifadhi historia na imani ya jamii
3. Kuunganisha jamii
4. Kuwasilisha mila na desturi za jamii

Mifano

1. Asili ya jamii ya Wamaasai
2. Asili ya Wagikuyu

Fasihi Andishi

FASIHI ANDISHI	
Utanzu wa	Fasihi
Kiingereza	Written Literature
Tanzu za Fasihi Andishi	Hadithi Fupi Riwaya Tamthilia Ushairi - Mashairi Yaliyoandikwa
Angalia	Aina za Wahusika Hadithi Fupi vs Riwaya Tamathali za Usemi
Prev	Fasihi Simulizi
Next	Ushairi

Fasihi Andishi ni aina ya sanaa ambayo hutumia maneno yaliyoandikwa kuitisha ujumbe. Ni sanaa inayopitishwa kwa njia ya maandishi

Tanzu za Fasihi Andishi

Kuna tanzu nne kuu za Fasihi Simulizi:

1. [Hadithi Fupi](#) - kazi andishi ya fasihi isiyokuwa ndefu sana
2. [Riwaya](#) - kazi andishi ya fasihi ambayo huwa ndefu kuliko hadithi fupi
3. [Tamthilia](#)- kazi andishi ya fasihi inayowasilisha mchezo wa kuigiza
4. [Mashairi](#) - mashairi yaliyochapishwa huwa chini ya fasihi andishi.

Sifa za Fasihi Andishi

1. Hupitishwa kwa njia ya maandishi
2. Ni mali ya mtu binafsi
3. Haiwezi kubadilishwa
4. Hutumia [mbinu za lugha na mbinu za sanaa](#)

Umuhimu wa Fasihi Andishi

1. Kuhifadhi kazi ya sanaa katika maandishi
2. Kukuza lugha
3. Kuburudisha
4. Kuelimisha
5. Kukashifu tabia zisizoandamana na maadili ya jamii
6. Kuonya, kuelekeza, kunasihi

Uchambuzi wa Fasihi Andishi

Unapochambua kazi ya fasihi andishi zingatia:

Aina ya Kazi Andishi

- Tambua aina au kipera cha kazi andishi ikiwa ni riwaya, hadithi fupi au tamthilia

Wahusika

- Tambua wahusika katika kazi hiyo ya fasihi
- Fafanua sifa za kila mhusika kwa kutumia vivumishi au virai vivumishi vinavyolingana na hulka za mhusika huyo.
- Aidha, unapaswa kuyakinisha sifa hizo kwa kutolea mifano kutoka kwenye hadithi
- Taja aina ya wahusika

Maudhui na Dhamira

- Maudhui - ni nini kinachofanyika?
- Dhamira - lengo/kusudi la kazi hiyo ni nini?

Mandhari

- Hadithi inafanyika katika mazingira gani?
- Mazingira hayo yanachangia vipi katika kisa hicho au sifa za wahusika?
- Msanii ameunda hali gani? (hisia, n.k)

Mbinu za Lugha

- Taja kwa kutolea mifano, fani za lugha zilizotumika ili kuifanya lugha iwe ya kuvutia zaidi
- Fafanua mbinu za sanaa zilizotumika na utaje mifano mwafaka

Tamathali za Usemi

Tamathali za Usemi ni matumizi ya maneno kwa namna fulani ili kuifanya lugha iwe ya kuvutia na kuifanya kazi ya sanaa iwe ya kupendeza. Kuna aina mbili za tamathali za usemi:

1. Mbinu au Fani za Lugha- Ni uteuzi wa maneno ili kuifanya lugha iwe ya kupendeza na kuvutia. Pia, **Mapambo ya Lugha**.

Fani za Lugha zinaweza kutambulikana moja kwa moja bila kusoma kifungu kizima.

2. Mbinu za Sanaa- Ni ubunifu wa kisanaa unaojitokeza baada ya kusoma au kusikiliza masimulizi.

Angalau unahitaji kusoma sentensi kadhaa au hata hadithi nzima ili kutambua mbinu ya sanaa iliyotumika.

Mbinu za Lugha

- Tanakali za Sauti -Ni mbinu ya kutumia maneno yanayoiga sauti au hali fulani au namna kitendo kilivyofanyika. *Milio*.
- Tashbihi -Hii ni mbinu ya lugha inayolinganisha vitu au hali mbili tofauti kwa kutumia maneno ya kulinganisha; 'kama', 'mithili ya', 'sawa na', 'ja'. *Tashbiha. Similes*.
- Istiara -Ni mbinu ya kulinganisha vitu viwili moja kwa moja kwa kutumia kiungo 'ni' ama 'kuwa'. *Istiari. Sitiari. Imagery*
- Jazanda -Ni kulinganisha vitu viwili moja kwa moja bila kutumia viunganishi.

- Taashira -Ni matumizi ya lugha ya ishara kuwakilisha ujumbe fulani. Jina au kitu fulani kinatumika kumaanisha kitu kingine chenye uhusiano na kile kilichotumiwa. *Symbolism*
- Taswira -Ni matumizi ya lugha/maneno yanayojenga picha ya hali au jambo fulani kwa msomaji.
- Tashihisi -Hii ni mbinu ya kupatia kitu kisicho hai sifa za kiumbe mwenye uhai (sifa za kibinadamu). *Uhuishaji. Personification.*
- Chuku -Ni kutumia maneno yaliyotiliwa chumvi ili kusitiza ujumbe fulani au kusifia kitu. *Kutilia Chumvi. Hyperbole*
- Takriri -Ni mbinu ya kurudiarudia neno moja au kifungu cha maneno ili kusitiza ujumbe fulani. *Repetition*
- Tanakuzi-Tanakuzi ni mbinu ya kusitiza ujumbe kwa kuambatanisha maneno ya kinyume au yanayokinzana. *Ukinzani*
- Majazi -Majazi ni pale tabia za wahusika zinapoambatana na majina yao halisi.
- Lakabu - Ni mbinu ya mhusika kupewa/kubadikwa jina na wahusika wengine ama yeye mwenyewe kujibandika jina linalooana na tabia/sifa zake.
- Semi - Ni fungu la maneno linapotumika kutoa maana nyingine, badala ya ile ya maneno yaliyotumika. Semi hutumika kuficha ukali wa maneno au kupamba lugha. Kuna aina mbili za semi:
 - Nahau - huwa na vitenzi
 - Misemo - haina vitenzi
- Methali -Methali ni misemo ya hekima yenye maana iliyofumbwa. Mhusika, mwandishi wa fasihi anaweza kutumia methali kupitisha ujumbe.
 - Maswali ya Balagha -Tashititi au maswali ya balagha ni maswali yanayoulizwa na msimulizi au mhusika ambayo hayahitaji jibu. *Mubalagha. (Rhetorical questions)*
- Uzungumzi Nafsiya -Mhusika hujzungumzia, ama kwa kuongea au kuwaza, bila kukusudia kusikika na yeyote.
- Ritifaa -Mbinu ya kuzungumza na mtu aliyekufa (au asiyekuwepo) kana kwamba yuko pamoja nawe.
- Utohozi - Kutohoa ni mbinu ya kuswahilisha maneno ya lugha nyingine, yatamkike kama ya Kiswahili.
- Kuchanganya Ndimi -Kuweka maneno yasiyo ya Kiswahili katika sentensi ya Kiswahili.
- Kuhamisha Ndimi -Ni kuingiza sentensi ya lugha nyingine katika kifungu cha lugha ya Kiswahili. Kinyume na Kuchanganya ndimi (ambapo mwandishi huchanganya maneno katika sentensi moja, katika kuhamisha ndimi, sentensi kamili fu ya lugha nyingine hutumika mionganoni mwa sentensi za Kiswahili sanifu).

Mbinu za Sanaa

- Kinaya - Kinaya ni mambo katika sanaa kuwa kinyume na matarajio ya hadhira. *Irony*
- Kejeli -Kejeli ni mbinu ya sanaa inayotumia maneno kudharau au kukemea kitendo au mtu fulani.

- **Taharuki** -Taharuki ni mbinu ya kusimulia au kuandika riwaya/hadithi kwa kufanya hadhira na/au wahusika wajawe na hamu ya kutaka kujua kitakachotokea baadaye;
hamu ya kutaka kuendelea kusoma/kusikiliza. Baadhi ya hadithi huishia kwa taharuki na kuiiezimisha hadhira yake ijjikamilishie au ibaki ikijiuliza maswali. **Suspense**
- **Sadfa** - Sadfa ni kugongana kwa vitendo viwili vinavyohusiana kana kwamba vilikuwa vimepangwa, japo havikuwa vimepangiwa. **Coincidence**
- **Kisengere Nyuma** - Mwandishi 'hurudi nyuma' na kuanza kusimulia kisa kilichokuwa kimetendeka kabla ya alichokuwa akisimulia. Aidha, mwandishi hubadilisha wakati wa masimulizi na kuwa wakati wa kisa hicho. Hutumika sana kuonyesha mhusika anapokumbuka kitu, au kutupatia msingi wa jinsi mambo yalivyoanza. *Mbinu Rejeshi. Flashback*
- **Kisengere Mbele** - Mwandishi anapobadilisha wakati na kusimulia mambo yatakavyokuwa siku za usoni; au kutumia lugha isiyo moja kwa moja kutabiri yatakayojiri. *Utabiri. Foreshadow*
- **Niozi au Ndoto** - Mwandishi hutumia ndoto kutabiri jambo litakalofanyika au kufumbua jambo lililokuwa limefumbwa.
- **Upeo wa Juu** - Ni sehemu ya hadithi ambayo matukio yanafanyika kulingana na mapenzi ya hadhira au msomaji. **Climax**
- **Upeo wa Chini** - Ni sehemu ya hadithi ambayo matukio yanafanyika kinyume na mapenzi ya hadhira au msomaji. Aghalabu upeo wa chini hutokeea baada ya upeo wa juu. **anti-climax**
- **Nyimbo** - Nyimbo na/au mashairi yanaweza kutumika katika hadithi kwa madhumuni mbalimbali.

Hadithi/Ngano Katika Fasihi Simulizi

Hadithi (ngano) ni utungo wenye visa vya kubuni unaosimuliwa kwa lugha nathari kwa kusudi la kuburudisha, kukuza maadili na kuunganisha jamii. Msimulizi wa hadithi huitwa **Fanani** au **Mtambaji**.

Vipera vya Ngano

Tunaweza kuainisha ngano kulingana na vipengele vifuatavyo:

1. Wahusika => k.v khurafa, hekaya, mighani, mazimwi,
2. Maudhui => k.v usuli, visasili, mtanziko

Utanzu huu wa fasihi simulizi umegawanyika katika vipera (aina) kadhaa:

<u>Khurafa</u>	hadithi ambazo wahuksika ni wanyama.
<u>Hekaya</u>	mhusika mmoja (k.v sungura) huwa mjanja kuliko wenzake
<u>Usuli (Visaviini)</u>	huelezea chanzo cha jambo au hali fulani
<u>Visasili</u>	huelezea asili au chimbuko la jamii au mambo ya kiada k.v mauti, ndoa, tohara n.k.
<u>Mighani (Visakale)</u>	hadithi za mashujaa
<u>Mazimwi</u>	huwa na wahuksika majitu au mazimwi
<u>Mtanziko</u>	humwacha mhusika katika hali ya kutojua chaguo linalofaa. Kila achagualo lina matukio mabaya.

Sifa za Ngano

1. Huwa na mianzo maalumu
 - o Paukwa! Pakawa!
 - o "Hadithi! Hadithi!" - "Hadithi Njoo!"
 - o Hapo zamani za kale...
2. Huwa na miishio maalum
 - o Hadithi yangu yaishia papo!
 - o ...wakaishi kwa raha mustarehe.
3. Huwa na funzo fulani ambalo aghalabu hutajwa mwishoni mwa hadithi.
4. Masimulizi yake huwa kwa wakati uliopita
5. Husimuliwa kwa lugha ya natharia
6. Huwa na wahuksika ambao wanaweza kuwa binadamu, wanyama, miungu, mashetani au vitu visivyo hai
7. Huhusisha mbinu nydingine za fasihi simulizi kama vile
 - o Nyimbo - kuburudisha, kuamsha hadhira, kuitisha ujumbe
 - o Methali - kutoa funzo
 - o Misemo - kupamba lugha
 - o Vitendawili na mafumbo - kushirikisha hadhira katika masimulizi
8. Hutumia mbinu ya takrir ili kusisitiza ujumbe kwa kurudiarudia maneno, matukio au nyimbo
9. Hutumia tamathali za lugha kama vile tashbihi, tashihisi, chuku, tanakali za sauti ili kupamba masimulizi n.k
10. Huwa na muundo rahisi wenye mwanzo, kati na mwisho.
11. Ufanisi wake hutegemea mbinu za mtambaji k.v ishara-uso na ubunifu wake jukwaani.
12. Sehemu fulani zinaweza kubadilishwa kulingana na hadhira

Umuhimu wa Ngano

1. Kuhifadhi au kurithisha mali ya jamii

2. Kuunganisha na kukuza ushirikiano miongoni mwa jamii
3. Kuelemisha au kutoa mafunzo kuhusu mambo fulani
4. Kukuza maadili mema
5. Kuonya, kuelekeza, kuhimiza na kunasihi
6. Kuburudisha hadhira. Hadithi nyingi huwa na visa vyatia kusimua na kuburudisha.
7. Kupitisha muda haswa watoto wanaposubiri chakula kiiwe

Sifa za Mtambaji wa Hadithi

Msimulizi wa hadithi pia huitwa **mtambaji, fanani** au **mganaji**.

- Huwa mchangamfu na mcheshi kwa hadhira yake ili kuwafanya wapendezwe na hadithi
- Anafahamu utamaduni wa jamii yake.
- Anaifahamu hadhira yake vizuri na kusimulia kulingana na mapendeleo yao. wasichana au wavulana? vijana au wazee?
- Huwa na uwezo wa **ufaraguzi** - uwezo wa kubadilisha sehemu fulani za sanaa bila kujifunga na muundo asilia.
- Mwenye kumbukumbu nzuri - uwezo wa kukumbuka
- Mwenye uwezo wa kuigiza kwa kutumia viungo vyake, uso (ishara-uso) na sauti(kiimbo)
- Mwenye uwezo wa kujenga tataruki kwa kusita kidogo ili kuvuta nadhari ya hadhira yake.
- Hushirikisha hadhira yake katika nyimbo n.k
- Mlumbi hodari na mkwasi wa lugha.